

Pretplatničke liste kao izvor podataka za povijest knjige i čitanja: primjer pretplatničkih lista knjiga tiskanih u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća

Jelena Lakuš, jlakus@ffos.hr

Jelena Vukadin, jelena.vukadin@gmail.com

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet, Odsjek za informacijske znanosti

Libellarium, V, 1 (2012): 33 – 70.

UDK: 002.1+028(091):017.4(497.581)''18''

Izvorni znanstveni rad

Sažetak

Analizirajući pet sačuvanih i dostupnih pretplatničkih lista pronađenih u djelima tiskanim između 1835. i 1848. godine u zadarskoj tiskari braće Battara, rad nastoji ukazati na niz istraživačkih mogućnosti koje pretplatničke liste nude te na njihovu relevantnost u razotkrivanju procesa proizvodnje, distribucije i recepcije pisane riječi u 19. stoljeću. U radu se analizira kvantitativna zastupljenost pretplatnika, njihova geografska rasprostranjenost, profesionalni profil i spolna struktura.

Pretplatništvo se kao novi nakladničko-knjižarski fenomen, koji je podrazumijevao kolektivno financiranje izdavanja knjiga, časopisa ili novina, pojavilo na dalmatinskom prostoru u prvoj polovici 19. stoljeća, postupno zamijenivši dotadašnji sustav individualnog mecenatstva. Njegova je pojava rezultirala objavom popisa pretplatnika koji su sadržavali imena svih onih koji su svojim novčanim doprinosom poduprli tiskanje neke knjige. Podaci o imenima i prezimenima pretplatnika, njihovu zanimanju, mjestu prebivanja i broju naručenih primjeraka, koje su pretplatničke liste obično sadržavale, čine ih vrlo dragocjenim izvorima za proučavanje povijesti knjige i čitanja.

KLJUČNE RIJEČI: pretplatništvo, kolektivno mecenatstvo, 19. stoljeće, Dalmacija.

1. Uvod

Istraživanja vezana uz povijest knjige i čitanja u nas su tek unazad desetak godina privukla pozornost istraživača različitih znanstvenih i stručnih profila – povjesničara, povjesničara književnosti, sociologa, etnologa, pedagoga, knjižničara i drugih.¹ Izvori

1 U svijetu su prva istraživanja vezana uz područje povijesti knjige i čitanja zabilježena još u razdoblju renesanse, no intenziviraju se tek u 19. stoljeću. Tada je, međutim, naglasak još uvijek bio na knjizi kao materijalnom objektu. Tek će se tijekom 20. stoljeća, osobito od šezdesetih i sedamdesetih godina, sve veća pozornost usmjeravati na razotkrivanje cjelokupnog procesa proizvodnje, cirkuliranja i recepcije pisane riječi. Povijest knjige i čitanja postupno se počinje etablirati kao zasebna znanstvena disciplina. Opširnije o tome vidjeti u Darnton 1990: 107 – 135, Darnton 1990: 154 – 187.

kojima su se koristili raznoliki su – od knjižarskih kataloga (Tomić 2008: 161 – 179, Tingle 2010: 135 – 152), statuta čitateljskih društava (Dobrić 2003, Lakuš 2008: 51 – 74), inventara knjižnica (Stipčević 2008: 1 – 8), knjižarskih oglasa (Knezović 2001: 47 – 76, Krtalić 2008: 75 – 92, Velagić, Dolfić 2009: 47 – 63), autobiografskih i dnevničkih zapisa (Hameršak 2009: 783 – 804, Župan 2012: 115 – 178), korespondencije (Topić 2010: 153 – 182), zapisnika kanonskih vizitacija (Vegh 2008: 9 – 25), bibliografija (Harni 2008: 27 – 50, Lakuš 2010: 119 – 144), pa sve do samih knjiga (Velagić 2000: 111 – 131, Lakuš 2007: 67 – 84, Velagić 2007: 303 – 310, Korade 2008: 49 – 80, Lakuš 2011: 389 – 395), koje, pomno iščitavane, nude dragocjene podatke i na svojim naslovnicama, u predgovorima, pogovorima, posvetama ili pak zabilješkama samih čitatelja (Lakuš 2009: 29 – 45, Velagić, Kristek 2009: 337 – 346, Lakuš 2010: 29 – 42, Velagić 2010: 43 – 70).² U tom nizu vrijednih i relevantnih izvora za proučavanje raznovrsnih aktivnosti vezanih uz proizvodnju, distribuciju i recepciju pisane riječi kroz povijest, pretplatničke liste nisu još uvijek u potpunosti našle svoje mjesto. Bilježimo jedino vrlo opsežno istraživanje Branke Prpa–Jovanović koja na temelju analize godišnjih pretplatničkih lista časopisa „Ljubitelj prosvještenija: Srbsko–dalmatinski almanah“, poslije „Srbsko–dalmatinski magazin“ (1836. – 1873.), donosi važne zaključke o čitateljskom sloju toga godišnjaka, njegovu socijalnom profilu, regionalnoj disperziji te značaju i doprinosu koji je imao u procesima nacionalne integracije Srba u Dalmaciji tijekom prve polovice 19. stoljeća (Prpa–Jovanović: 1988).³ Sustav pretplatništva predmetom je interesa i Jelene Lakuš u radu *Pisac i čitatelji: fenomen kolektivnog mecenatstva u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća*, u kojem se analiziraju razlozi njegova uvođenja u praksu te načini i kontekst njegova prakticiranja (Lakuš 2009: 29 – 45).⁴ Sustav je pretplatništva, naime, iako se pojavio još u 17. stoljeću zamijenivši dotadašnji stari model individualnog mecenatstva,⁵ svoj procvat doživio upravo u 19. stoljeću, u kojem osjetno počinje rasti

2 Poviješću knjige i čitanja obuhvaćeno je, dakako, i novinstvo, pa nizu navedenih radova možemo, primjerice, pridružiti sljedeće: Turkalj 1999: 89 – 120, Švogor 2002, Vinaj 2002: 215 – 225, Švogor 2007, Štefanac 2011: 23 – 38.

3 Riječ je o preporodnom listu koji je tijekom nekoliko desetljeća izlazio u Karlovcu, Zadru, Zagrebu i Beču, a bio je namijenjen uglavnom srpskom dijelu stanovništva. Analiza broja pretplatnika, koji je tijekom godina varirao od oko 200 do oko 600, napravljena je za prvih trinaest godišta, tj. za razdoblje od 1836. do 1848. godine, razdoblje u kojem je „Srbsko–dalmatinski magazin“ imao najznačajniju ulogu u procesu nacionalne integracije srpskog naroda u Dalmaciji odnosno u razvoju preporodnih ideja Srba u Dalmaciji.

4 U radu se nastoji pokazati u kojoj mjeri fenomen kolektivnog mecenatstva (pretplatništva) možemo smatrati izrazom novog odnosa između pisca i čitatelja koji se počinjao rađati tijekom prve polovice 19. stoljeća, u razdoblju u kojem je, u okolnostima nacionalno obojenog ozračja, domoljublje bilo vrlo čest motiv davanja financijske potpore za tiskanje nekoga djela. Taj novi odnos vidljiv je i u fenomenu posveta kolektivnom čitatelju koje su bile predmetom istraživanja iste autorice u radu *Pisac i čitatelji: fenomen posveta kolektivnom čitatelju u I. polovici 19. stoljeća u Dalmaciji* (Lakuš 2010: 29 – 42).

5 Fenomen individualnog mecenatstva podrazumijevao je naručivanje i financijsko podupiranje tiskanja nekog djela od strane jednog povlaštenog i svemoćnog čitatelja, najčešće crkvenog velikodostojnika, plemića ili vladara, ali katkad i nekog piščeva rođaka ili, rjeđe, tiskara ili knjižara. Opširnije vidjeti u Stipčević 2005: 142 – 154.

broj čitatelja, kao i važnost koja im se pridavala. Navedena se autorica pretplatničkih lista tek rubno dotiče u radu *Dalmatinsko novinstvo u ozračju nacionalnih kretanja prve polovice 19. stoljeća – primjer „Zore dalmatinske“ (1844–1849)* u kojem pretplatnici toga lista služe samo kao kontrolna skupina kojom se nastoje usporediti i potkrijepiti zaključci doneseni o suradnicima istoga lista koji su u središtu pozornosti rada (Lakuš 2007: 23 – 39). Nadalje, fenomenom se pretplate u svojoj trodijelnoj sintezi socijalne povijesti knjige u Hrvata bavi i Aleksandar Stipčević, no njegova su zapažanja i zaključci o toj problematici ograničeni na desetak stranica (Stipčević 2005: 116 – 120, Stipčević 2008: 82 – 90). Dijelom se pitanjem pretplatništva bavi i Milorad Pavić koji u svom radu *Stalež i stil* nastoji ustanoviti kako se i u kojoj mjeri smjena feudalnog i građanskog društva odrazila na područje financiranja, objavljivanja, raspačavanja i recepcije književnoga djela (Pavić 1984: 698 – 706). Takav, relativno slab, interes za pitanje pretplatništva čudi jer je na njegovu važnost još davne 1876. godine upozorio Ladislav Mrazović u prilogu *Mala smotra Vienčevih predplatnika*, u kojem je objavio „statistiku“ pretplatnika navedenoga lista,⁶ smatrajući: „za svaki je list važno znati: kud mu se ponajviše nalazi čitatelja, kakova li su stališa i zanimanja“ jer će upravo prema tome „on u mnogočem udesiti svoj rad“ (Mrazović 1876: 133 – 136). „Vrlo bi zanimivo bilo da i drugi listovi slične iskaze sastave“, na kraju je svoje analize *Vienčevih* pretplatnika napisao Mrazović (Mrazović 1876: 136).⁷ Dakako, to vrijedi ne samo za književne već i za druge listove, kao i za knjige. Nadalje, jednako je tako na važnost onih kojima je pisana riječ i namijenjena – dakle samih čitatelja – upozorio 1933. godine i Antun Barac u radu *O pretplatnicima, kupcima i čitaocima hrvatskih knjiga i časopisa* (Barac 1933: 1 – 3). Čitatelji su, naime, često bili i pretplatnici koji su svojim novčanim priložima nerijetko snosili troškove tiskanja neke knjige ili časopisa. I suvremena povijest knjige i čitanja pretplatničke liste drži važnim i relevantnim izvorom za donošenje zaključaka o čitateljstvu i njegovim čitateljskim navikama kroz povijest. Tako Robert Darnton, jedan od njezinih začetnika, u svom radu *First Steps Toward a History of Reading*, navodeći dva metodološka pristupa u proučavanju povijesti knjige i čitanja – makroanalitički, koji nastoji ponajprije kvantitativnim istraživanjem duljih razdoblja izvesti zaključke o knjižnoj ponudi kroz povijest, oslanjajući se na izvore kao što su bibliografije, popisi knjiga kojima je dodijeljen privilegij (dopusnica) za tiskanje, knjižarski katalozi, raznovrsna dokumentacija tiskarskih kuća i knjižara i slično, te mikroanalitički, koji nastoji donijeti zaključke o čitateljskim navikama pojedinca ili pojedinih struktura društva, oslanjajući se na kataloge privatnih knjižnica, notarske zapise o imovini pokojnika, evidencije o korisnicima posudbenih knjižnica, izvještaje cenzora, korespondenciju, dnevničke zapise, zabilješke čitatelja i slično – spominje i pretplatničke liste kao dragocjene izvore u istraživanju čitateljstva (Darnton 1990: 154 – 187). U podjednako važnom radu, pod naslovom *What is the History of Books*,

6 „Vienac“ je pod vodstvom Matice ilirske počeo izlaziti 1869. godine. Izlaziti je prestao 1903. godine, no tijekom 20. stoljeća u više je navrata ponovno bio pokretan.

7 Ladislav Mrazović razvrstao je pretplatnike „Vienca“, njih nešto više od 1450, prema mjestu prebivanja te „staležu i zvanju“, smatrajući važnim „list književni da drži smotru nad svojim čitateljima, da vidi koji ponajviše uza nj prijanjaju“ (Mrazović 1876: 133).

Darnton upozorava da pretplatničke liste, koje su u pravilu pratile marketinška nastojanja mnogih europskih izdavača od kraja 17. stoljeća, mogu uvelike pridonijeti, jednako kao i izdavački katalogi i poslovne knjige ili pak knjižarski oglasi, rasvjetljavanju marketinške uloge koju su u to doba obnašali izdavači i knjižari (Darnton 1990: 126 – 127). Naime iako se pretplatničkim listama, koje su se obično tiskale uz knjige, časopise ili novine koje su dobile novčanu potporu pretplatnika, javnosti ponajprije obznanjivalo tko je tiskanje podupro, čime je pretplatnicima bila iskazivana i svojevrsna čast,⁸ bio je to također oblik promidžbe samih izdavača i izraz borbe za mjesto na knjižarskom tržištu: što je veći bio broj pretplatnika, veći je bio ugled nakladnika, osobito ako se na pretplatničkoj listi našlo i ime vladara, visokog crkvenog velikodostojnika ili neke druge važne javne osobe koja je svojim ugledom jamčila kvalitetu djela.

Dragocjenost se pretplatničkih lista ogleda ponajprije u tome što sadrže niz važnih podataka – najčešće o imenima i prezimenima pretplatnika, njihovu spolu, zanimanju i/ili društvenome statusu, mjestu prebivanja, a katkada i o broju primjeraka koje su pretplatnici naručili ili čak podatak za koga su ih naručili. Navedeni podaci omogućavaju nam izvođenje zaključaka o društvenom, profesionalnom i obrazovnom profilu pretplatnika, kao i o njihovu regionalnom podrijetlu. Također, omogućavaju nam i izvođenje zaključaka o stupnju društvene, kulturne, a u pojedinim razdobljima čak i nacionalne potpore koju su izdavači i spisatelji dobivali kroz novčane doprinose pretplatnika. Pretplatničke su liste i odraz uspješnosti neke knjige/spisatelja na knjižnom tržištu, ali i odraz uspješnosti i ugleda nakladnika. Naposljetku, one nam omogućavaju da razumijemo način na koji je funkcionirao sustav nakladništva tijekom 19. stoljeća. Naime bez novčane potpore pretplatnika knjiga nerijetko nije ni mogla biti tiskana. Ovaj rad ima za cilj ukazati na neke od istraživačkih mogućnosti pretplatničkih lista kao dragocenih izvora u istraživanju povijesti knjige i čitanja. Na temelju analize brojnosti pretplatnika odabranih knjiga, njihova spola, geografske rasprostranjenosti i zanimanja nastoje se donijeti neke pretpostavke i zaključci o čitateljstvu knjiga prve polovice 19. stoljeća u Dalmaciji, razdoblja koje se u hrvatskoj historiografiji uobičajeno naziva pretpreporodom (Stančić 1981: 231 – 281, Foretić 1966: 158 – 169).⁹

8 Pozivi su na pretplatu, naime, često bili popraćeni obećanjima da će imena svih pretplatnika s oznakom njihova podrijetla, društvenog statusa ili zanimanja biti objavljena u službenim glasilima ili u samoj knjizi ili novinama na koje se pretplatnik pretplatio. To je, dakako, zasigurno hranilo taštinu pretplatnika. Katkad se također obećavalo da će se pretplatniku koji naruči više primjeraka istodobno ili pomogne pri pronalaženju većeg broja pretplatnika darovati jedan ili nekoliko primjeraka *gratis*.

9 Pretpreporod je u Dalmaciji službeno označen pokretanjem lista „Zora Dalmatinska“ 1844. godine u Zadru. Tada, međutim, još nije postojala dovoljno snažna socijalna podloga da bi preporod imao učinka. Povlašteni društveni slojevi željeli su zadržati talijanski jezik te su se protivili sjedinjenju Dalmacije s Bansom Hrvatskom, za razliku od mlade inteligencije i sloja koji je zastupao liberalne ideje. Sjedinjenju se protivila većina dalmatinskog građanstva, osim onog na dubrovačkom i bokokotorskom području, te većina dalmatinskih Srba. I u Dalmaciji su se, kao i u preostalom dijelu hrvatskih zemalja, preporoditeljska nastojanja ponajprije odvijala kroz pisanu riječ, unatoč činjenici da su u to doba u cjelokupnoj knjižnoj produkciji djela na narodnom jeziku bila slabo zastupljena, dok su ona na talijanskom činila glavinu knjižne produkcije (Stančić 1981: 231).

2. Metodologija istraživanja i izvori

Istraživanje je provedeno na uzorku od pet dostupnih popisa pretplatnika pronađenih u djelima tiskanim na dalmatinskom području u prvoj polovici 19. stoljeća, točnije, između 1835. i 1848. godine.¹⁰ Dvije su analizirane pretplatničke liste na talijanskom, dvije na tzv. *slavenosrpskom* jeziku, tiskane na ćirilici, a jedna na hrvatskom.¹¹ Riječ je o pretplatničkim listama obznanjenim u sljedećim djelima: historiografskom djelu *Storia della Dalmazia* (Povijest Dalmacije) Ivana Katalinića,¹² tiskanom 1835. godine, djelu historiografsko-geografske naravi *Il Mare Adriatico descritto ed illustrato con notizie topografiche, idrogeologiche, fisiche, etnographice e storiche raccolte ed ordinate da Guglielmo Menis* (Jadransko more, opisano i ilustrirano topografskim, hidrogeološkim, fizičkim, etnografskim i povijesnim podacima) Guglielma Menisa¹³ iz 1848. godine, zatim moralno-didaktičkom djelu *Mladić kako treba da se izобрази: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati* u prijevodu¹⁴ Đorđa Nikolajevića¹⁵ iz 1840. godine, spjevu *Ananija i Sapfira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku* Jovana Sundečića¹⁶ iz 1848. godine te narativnom spjevu i istaknutom djelu hrvatske renesansne književnosti *Ribanje i ribarsko prigovaranje*

- 10 U cjelokupnoj knjižnoj produkciji Dalmacije u navedenom je razdoblju pronađeno samo deset knjiga s pretplatničkim listama, unatoč činjenici da u tisku pronalazimo brojne pozive na pretplatu, kao i obećanja da će se imena onih koji svojim novčanim doprinosom potpomognu tiskati neku knjigu i javno obznaniti. Za potrebe ovog rada izdvojeno je njih pet.
- 11 Prema analizi knjižne produkcije u Dalmaciji između 1815. i 1850. od ukupno 821 tiskanog naslova čak je 529 bilo na talijanskom jeziku, 171 na hrvatskom, 99 na latinskom, 15 na srpskom (djela tiskana ćirilicom) i tek 7 na njemačkom jeziku (Lakuš 2005: 90).
- 12 Ivan Katalinić (1779. – 1847.) bio je povjesničar i pravnik koji je obavljao mnoge važne funkcije u Dalmaciji i njezinu zaleđu, primjerice, bio je tajnik poglavarstva u Imotskom i mirovni sudac u francuskoj službi. Osobito se istaknuo na vojnom polju u ratovanjima koja su obilježila kraj 18. i početak 19. stoljeća (Luetić 2009).
- 13 Guglielmo (Wilhelm) Menis (1793. – 1853.) bio je cijenjen stručnjak za protuepidemijsku zaštitu i pomorsko zdravstvo i znatno je pripomogao razvoju medicinske znanosti u Dalmaciji (Peričić 2006: 487).
- 14 Djelo je izvorno bilo tiskano na njemačkom jeziku.
- 15 Đorđe Nikolajević (1807. – 1896.) je bio pravoslavni svećenik, profesor bogoslovije u Zadru i mitropolit Dabrobosanski. Materijalno i moralno potpomagao je izgradnju crkava i škola na većem dijelu dalmatinskoga prostora. Bavio se književnim radom i sudjelovao je u pokretanju i uređivanju raznih časopisa (*Dabro-bosanski istočnik*, *Srbsko-dalmatinski magazin*) (Arsić 2008, Crnojević 2010).
- 16 Jovan Sundečić (1825. – 1900.) bio je pravoslavni svećenik, pjesnik, profesor na zadarskoj bogosloviji, osobni dvorski tajnik crnogorskog monarha Nikole I. Petrovića. U svojim je pjesmama zagovarao slogu, osobito književnu, među Hrvatima i Srbima na dalmatinskom području.

Petra Hektorovića,¹⁷ tiskanom 1846. godine.¹⁸ Sva su djela tiskana u Zadru, u tiskari braće Battara.¹⁹

Podaci pronađeni na listama uneseni su u program za statističku obradu podataka te je kreirana baza iz koje se radila analiza. Varijablama su dodijeljene vrijednosti ovisno o podacima raspoloživim na pronađenim listama. Pretplatničke liste, uz imena i prezimena pretplatnika, iz kojih se u pravilu mogao dobiti podatak i o njihovu spolu, najčešće donose i podatke o mjestu prebivanja pretplatnika, njihovu zanimanju te broju naručenih primjeraka. Na dvije od pet analiziranih lista pretplatnici su navedeni abecedno prema prezimenu (Hektorović, Menis), a tri donose popis prema mjestima odakle se pretplaćivalo, pri čemu su na jednoj mjesta navedena abecednim redom (Katalinić), na jednoj prema azbuci (Sundečić), a na jednoj su najprije navedeni nazivi dalmatinskih mjesta i gradova, a potom nazivi mjesta i gradova izvan Dalmacije (Nikolajević).²⁰ Nakon kreiranja varijabli „autor djela“ i „naslov djela“, kojima su tijekom izgradnje baze pridruživani dostupni podaci, kreirana je i varijabla „spol pretplatnika“. Budući da je uz manji dio pretplatnika pored imena i prezimena stajao i broj naručenih primjeraka, kreirana je i varijabla „broj primjeraka“, pri čemu se pošlo od pretpostavke da su oni uz koje taj podatak ne pronalazimo, a takvih je bilo čak 99%, naručili samo po jedan primjerak. Prema zanimanjima pretplatnici su raspodijeljeni u sljedeće kategorije: 1) pripadnici crkvenih krugova, u koje su svrstani nadbiskupi, biskupi, svećenici, bogoslovi, kanonici i teolozi,²¹ 2) trgovci, 3) državni službenici, u koje su svrstani i *oblastnik*, podžupan, kancelar, konzul, dvorski službenik, revizor, razni savjetnici, tajnici, administratori, općinski praktikanti, kontrolori, carinici, poreznici i slično, 4) učenici i studenti, 5) zemljoposjednici, 6) zdravstveni djelatnici,

17 Petar Hektorović (1487. – 1572.) bio je hrvatski renesansni pjesnik s Hvara, plemićkog podrijetla. „Bio je ovaj Starograđanin pjesnik humanističkih nazora, zalagao se za osnovne postulate mediteranizma, individualizam i pravdu u zavičaju. Zbog toga je bio zadivljen ljepotom baštine, vjerujući da samo uz pomoć ljepote čovjek može doći do života koji je dostojan i slobodan.“ (Prosperov Novak 2003: 46).

18 Djelo, inače pisano čakavskim narječjem, prvi je put tiskano 1568. u Veneciji. Kada je u 19. stoljeću, u pretpreporodno vrijeme, bilo ponovno tiskano, tiskano je Gajevim pravopisom, čime se željelo istaknuti „bogatstvo čistoće [hrvatskog] jezika“. Smatra se prvom knjigom tiskanom Gajevim pravopisom u Dalmaciji (Peričić 2006: 339, Kolumbić 2009).

19 Tiskara braće Battara i tiskara Demarchi u to su vrijeme bile jedine tiskare u Zadru.

20 Iako je takva organizacija podataka na pretplatničkim listama bila uobičajena, pronalazimo i pretplatničke liste na kojima su pretplatnici bili grupirani prema staležima. Za primjer takve pretplatničke liste Milorad Pavić navodi prvu knjigu *Fisike* srpskog filozofa, romanopisca, prosvjetitelja i prvog srpskog fizičara Atanasija Stojkovića (1773. – 1832.), tiskanu 1801. godine (Pavić 1984: 699).

21 Iako je kod nekih pripadnika crkvenih krugova bilo moguće odrediti pripadaju li Rimokatoličkoj ili Pravoslavnoj crkvi, jer se to u pretplatničkim listama točno navodi, ima dosta slučajeva u kojima taj podatak nedostaje. Zbog toga pripadnici crkvenih krugova u bazi podataka nisu razdvajani prema vjerskoj pripadnosti. To bi eventualno bilo moguće učiniti konzultiranjem dodatne sekundarne literature, enciklopedija i biografskih leksikona.

među koje su ubrojeni liječnici i farmaceuti, 7) suci i odvjetnici, kojima su pridodani predsjednici suda, tajnici suda, pravnici, sudski pisari, bilježnici i tumači, 8) profesori i učitelji, u čiju su kategoriju stavljeni i ravnatelji škola i njihovi zamjenici, odgojitelji u internatu i knjižničari, 9) pripadnici vojske i policije, kao što su kapetani, pukovnici, policijski savjetnici, pomoćnici vojne vlade i stručnjaci za tenkove te 10) kategorija „ostali“ u koju su smještena zanimanja koja također vrijedi spomenuti, ali su bila rijetka među pretplatnicima, kao što su bili konzervator, inženjer, geodet, obućar, tipograf, zlatar, pekar, umirovljenik ili, jednostavno, ljubitelj književnosti ili ljubitelj naroda. Za 247 pretplatnika odnosno 20,4% nema podatka o zanimanju. U varijabli „mjesto“ dodijeljene su vrijednosti gradovima iz kojih se preplaćivalo, s tim da su mjesta na otocima svedena na zajednički nazivnik odnosno ime otoka. Prema regionalnoj pripadnosti u bazi podataka pretplatnici su razvrstani u sljedeće regije, slijedeći povijesne granice toga vremena: 1) Dalmacija, 2) Banska Hrvatska i Slavonija, 3) Vojna krajina, 4) Italija, 5) Osmanlijsko Carstvo, 6) Austrija te 7) regija „ostalo“, u koju su svrstani pretplatnici, njih samo osam, koje se nije moglo sa sigurnošću staviti ni u jednu od navedenih regija. Za nešto više od 4% pretplatnika, tj. njih pedesetak, ne pronalazimo podatak o mjestu i regiji odakle su se pretplatili, pa su oni uvršteni u kategoriju „nema podatka“.

Poteškoće u istraživanju stvarali su neujednačeni i nepotpuni podaci o pretplatnicima, budući da sve liste nisu sadržavale sve podatke za unošenje prema definiranim varijablama. Tako, primjerice, kao što je već spomenuto, ne pronalazimo uvijek podatke o zanimanju pretplatnika. Najviše ih nedostaje na pretplatničkoj listi za Katalinićevo djelo, 5,4%. Za njom slijedi pretplatnička lista za Nikolajevičevo djelo s 4,9% te ona za Menisovo djelo s 4,5%. Podatke o mjestu prebivanja pretplatnika pronalazimo na svim listama, s iznimkom pretplatničke liste za Sundečićevo djelo na kojoj navedeni podatak nedostaje za 4% pretplatnika. Nadalje, poteškoću je činila i činjenica da su neki od pretplatnika istodobno vršili više funkcija odnosno imali nekoliko zanimanja, pa je bilo prilično teško odrediti u koju ih kategoriju svrstati. Primjerice poznato je da su svećenici kroz povijest bili izrazito aktivni u opismenjavanju i obrazovanju puka, pa su uz svoju primarnu svećeničku funkciju obnašali i onu učitelja. Međutim u bazi podataka oni su svrstani u kategoriju pripadnika crkvenih redova. Nadalje, poteškoću je činila i činjenica da se politička karta Europe prve polovice 19. stoljeća razlikovala od današnje. S obzirom na to da knjige u kojima su identificirane pretplatničke liste datiraju iz prve polovice 19. stoljeća, pri određivanju regionalne pripadnosti pretplatnika poštovala su se povijesne granice. Slijedom toga pravila u bazi su podataka neki današnji talijanski gradovi uvršteni pod Austriju, primjerice, Trst, Venecija i Brescia, ali i hrvatski otok Krk, koji je također pripadao području Austrijskog primorja. Međutim iako je Kraljevina Italija stvorena tek 1861. godine, a do konačnog je ujedinjenja talijanskih državnica došlo 1870. godine, kreirana je varijabla „Italija“ kako bi geografska rasprostranjenost pretplatnika čitatelju bila razumljivija. Zadnja u nizu poteškoća bila je ona vezana uz spol pretplatnika. Problem je stvaralo to što je ponegdje uz

prezime naveden samo inicijal imena, pa se nije sa sigurnošću moglo znati je li riječ o muškarcu ili ženi. Takvi su slučajevi svrstani u kategoriju „nepoznato“. Međutim njihov broj nije velik – samo ih je 18, tj. 1,5%.²² Slučajevi u kojima se na knjigu za svoju kćer ili kćeri pretplatio otac, što je tada bila uobičajena praksa, svrstani su u kategoriju ženskog spola jer se pretpostavlja da su knjigu čitale ponajprije žene za koje je ona i bila kupljena.

Pri istraživanju je trebalo voditi računa o dvjema činjenicama. Prvo, odabrane nam pretplatničke liste zbog svog ograničenja u broju ne dopuštaju izvođenje nekih većih generalizacija te mogu služiti samo u ilustrativne svrhe. Drugo, one imaju ograničene mogućnosti istraživanja i ne moraju nužno odražavati pravu sliku čitateljstva. Naime „broj pretplatnika nekog lista ne znači ujedno veličinu neke književne publike“, upozorava i sâm Barac u već spomenutom radu o pretplatnicima, kupcima i čitaocima hrvatskih knjiga i časopisa (Barac 1933: 2). Dakako, istu tvrdnju možemo primijeniti i na knjige. Razlozi su tomu višestruki. Ponajprije, ne možemo sa sigurnošću znati da su pretplatnici kupljene knjige doista i pročitati jer čovjek često ne pročita sve knjige koje posjeduje u svojoj privatnoj knjižnici, ali pročita mnoge koje sâm nije kupio, nego ih je posudio. Tiče se to osobito mladih koji su rijetko pretplatnici knjiga, ali su, smatra Barac, nerijetko najzahvalniji dio čitalačke publike (Barac 1933: 2). Nadalje, nije bila rijetkost da su se knjige kupovale samo u dekorativne svrhe ili, pak, kao svojevrсни statusni simbol, pri čemu je pretplatnicima bilo veoma važno da im se ime i javno obznani u pretplatničkoj listi. Ne možemo ni biti sigurni da su oni pretplatnici koji su se na neku knjigu pretplatili iz domoljubnih pobuda, a takvih je bilo (Lakuš 2009: 29 – 45), knjige doista i pročitati. Upitno je također jesu li knjigu doista pročitati i njihovi pokrovitelji, čija imena pretplatničke liste često bilježe (Darnton 1990: 163 – 164). Naposljetku, treba znati kako je i samim izdavačima bilo u interesu da navedu što više pretplatnika, jer što je veći broj pretplatnika, veći je i ugled nakladnika.²³ Čitatelja je, dakle, moglo biti mnogo manje nego pretplatnika. S druge pak strane, moglo ih je biti i više uzme li se u obzir mogućnost da su knjigu zasigurno čitali i članovi obitelji pretplatnika te da se ona mogla posuđivati i rodbini, prijateljima i poznanicima. Usto nam i kolektivni pretplatnici – škole, samostani, javne knjižnice, čitaonice, kavane – ukazuju na to da su knjige dolazile u ruke mnogo većeg broja čitatelja no što bismo to zaključili oslanjajući se samo na broj pretplatnika naveden u pretplatničkim listama (Houston 1988: 118, 193, Chartier 1987: 184, Graff 1987: 241, Darnton 1990: 162). Ipak, unatoč spomenutim poteškoćama i istraživačkim ograničenjima, analizom podataka ipak se moglo doći do nekih općih zaključaka.

22 Najviše je takvih primjera bilo na pretplatničkoj listi za knjigu Guglielma Menisa *Il Mare Adriatico*. Svi su takvi pretplatnici dolazili iz talijanskoga grada Alessandrije. Moguće je da razlog tomu leži u načinu na koji su pretplatnike bilježili povjerenici za Alessandriju, tj. oni koji su prikupljali pretplatu za navedenu knjigu.

23 Barac navodi da u 19. stoljeću „većina listova, u interesu vlastite reputacije, najradije prikriva pravo stanje i prikazuje ga mnogo boljim nego što ono jest“ (Barac 1933: 2).

3. Analiza pretplatničkih listi: rezultati istraživanja

3.1. Brojnost pretplatnika

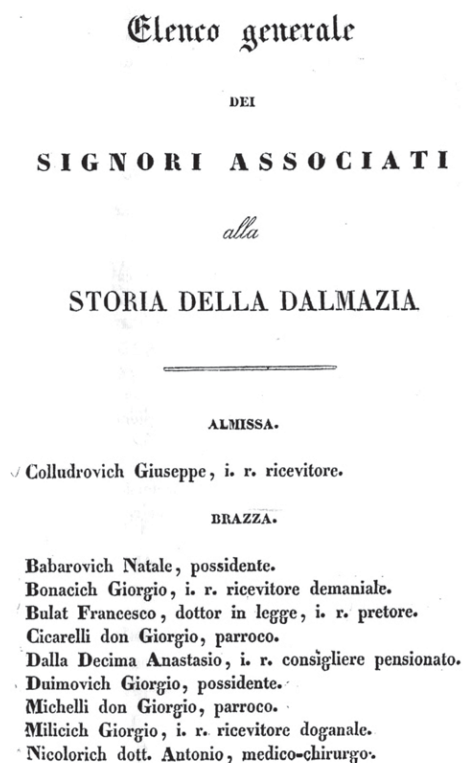
Kvantitativna je analiza pretplatnika, kao što je vidljivo iz tablice 1 u kojoj su analizirane pretplatničke liste kronološki poredane prema godini izdanja, pokazala da se najviše čitatelja pretplatilo na djelo Ivana Katalinića *Storia della Dalmazia*, njih čak 492, što je u to doba bio iznadprosječno velik broj pretplatnika.²⁴ Razlog tomu teško možemo sa sigurnošću znati. Činjenica jest da je djelo bilo historiografske naravi, obrađujući uslijed porasta interesa za znanost, osobito za društveno-humanističke i prirodne znanosti, temu povijesti Dalmacije, i to od najstarijega doba do propasti Mletačke Republike, te da je bilo pisano u slavenskom duhu, pa je kao takvo izazvalo pozitivne odjeke u preporodnim krugovima, unatoč tomu što je bilo tiskano na talijanskom jeziku.²⁵ Zanimljivo je da je djelo bilo tiskano 1835. godine, godine koja označava početak Ilirskog pokreta u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji, no teško da u toj činjenici možemo pronaći razloge njegove velike popularnosti jer u pretplatničkoj listi pronalazimo samo sedam pretplatnika s područja Banske Hrvatske i Slavonije. Jedino što možemo pretpostaviti jest da je sve snažnije zanimanje za narodnu prošlost, koje jača s preporoditeljskim nastojanjima, određivalo i odabir knjiga kojima se novčanim doprinosom kroz sustav pretplatništva omogućavalo tiskanje. No i drugo Katalinićevo djelo, također historiografske naravi, *Memorie degli avvenimenti successi in Dalmazia dopo la caduta della Repubblica Veneta con un saggio sull'amministrazione pubblica veneta e del Regno d'Italia* (Sjećanja na događaje koji su se zbili u Dalmaciji

24 Broj se pretplatnika na knjige tijekom prve polovice 19. stoljeća obično kretao od oko 150 do 300, dosegnuvši samo u iznimnim slučajevima broj od oko 500 pretplatnika, kao što je, primjerice, slučaj i s djelom arheologa i povjesničara Francesca Carrare *La Dalmazia descritta*, tiskanim 1844. godine, koje je imalo 427 pretplatnika ili pak s djelom preporoditelja Stanka Vraza *Gusle i tambure*, tiskanim 1845. godine, koje je imalo 518 pretplatnika. Tek od sredine 19. pa do početka 20. stoljeća knjige su se tiskale i raspačavale u 500 do 1000 primjeraka. Iznimku su katkad činili časopisi i novine, što je i razumljivo jer je njihov čitateljski krug bio mnogo širi. Tako je, primjerice, 1844. godine „Zora dalmatinska“ (1844. – 1849.) imala 748 pretplatnika, što ne treba čuditi jer je bila riječ o najznačajnijem dalmatinskom preporodnom glasilu i prvom preporoditeljskom listu izvan Zagreba koji je, tiskan na narodnom jeziku, imao važnu ulogu u procesu oblikovanja i jačanja hrvatskog nacionalnog identiteta. U pojedinim je godištimama i već spomenuti „Srbsko-dalmatinski magazin“ (1836. – 1873.), preporodni list koji je bio namijenjen srpskom dijelu stanovništva, imao 500 ili čak nešto više pretplatnika. Nadalje, i list „Neven“ je 1858. godine imao oko 500 pretplatnika, iako se samo njih 60 pretplatilo za cijelu godinu, dok je pak list „Hrvatska vila“, uslijed vala nacionalnog oduševljenja iz kojega je iznikao, 1822. godine uspio dosegnuti i broj od 3000 pretplatnika, no samo nakratko, jer je s jenjavanjem toga oduševljenja broj pretplatnika počeo padati (Barac 1933: 2).

25 Pripremljeno izdanje na hrvatskom jeziku zbog novčanih neprilika nikad nije izdano. Iako je u novijoj historiografiji odbačen dio u kojem Katalinić piše o najstarijoj prošlosti Dalmacije, dio koji se tiče povijesti Dalmacije u 17. i 18. stoljeću smatra se vjerodostojnim (Luetić 2009, Šidak 1990: 167).

nakon propasti Mletačke Republike s dodatkom koji se tiče javne mletačke uprave i uprave Kraljevine Italije), izdano u Splitu 1841. godine, naišlo je na velik interes čitatelja (Šidak 1990: 167), pa je očito da je Katalinić kao autor čitateljima bio zanimljiv. Moguće je da je broj pretplatnika ovisio i o intenzitetu promidžbe djela, što bi tek buduća istraživanja trebala otkriti. Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je sustav pretplatništva tek tada počeo uzimati maha. Kao nov način financijskog podupiranja tiskanja nekog djela zasigurno je izazvao velik interes. Zanimanje je, međutim, s godinama možda padalo zbog sve češćih poziva na pretplatu kojima su čitatelji bili zasuti.

Pretplatnici Katalinićeva djela razvrstani su abecednim redom prema mjestima prebivanja, a unutar toga abecedno prema prezimenima pretplatnika (v. sliku 1). Uz podatak o mjestu prebivanja te imenu i prezimenu pretplatnika gotovo u pravilu pronalazimo i podatak o njihovom zanimanju.

Slika 1. Pretplatnička lista u djelu Ivana Katalinića *Storia della Dalmazia* esposta da G. Cattalinich. Zadar: Battara, 1835.

Na popisu pronalazimo niz javnih osoba toga vremena, primjerice, austrijskog namjesnika i guvernera Dalmacije Vjenceslava Wettera von Lilienberga,²⁶ koji je vrlo vjerojatno svojim ugledom trebao jamčiti kvalitetu i značaj samoga djela. Pronalazimo i Francesca Carraru, učitelja u splitskom sjemeništu, etnografa, političkog geografa, prirodoslovca, arheologa i povjesničara kulture Splita i Poljica, također autora knjige o povijesti Dalmacije.²⁷ Zanimljivo je spomenuti da se među pretplatnicima nalazi i zadarski tiskar Giovanni Demarchi,²⁸ koji je vjerojatno primjerak knjige kupio za svoju knjižaru. Bio je to, dakako, vjerojatno i način na koji je pratio rad konkurentske tiskare braće Battara. Nadalje, pronalazimo i ime Vasilija Bubanovića, inače župnika grkokatoličke (unijatske) crkve, najpoznatijeg po zagovaranju crkvenog jedinstva u Dalmaciji te pisanju latinskih prigodnica u čast znamenitih ljudi toga vremena, zatim hvarskog biskupa Ivana Skakoca,²⁹ koji se pretplatio na čak šest primjeraka, dubrovačkog biskupa Antonija Giuricea,³⁰ splitsko-makarskog biskupa Pavla Miošića,³¹ dubrovačkog franjevca Inocenta Čulića, inače strastvenog skupljača književnih starina, bibliografa i tvorca knjižnice samostana Male braće u Dubrovniku Stjepana Ivičevića, pripadnika prvog preporoditeljskog naraštaja u Dalmaciji, Stjepana Ivačića, pisca i profesora gramatike i humanističkih predmeta u klasičnim gimnazijama u Splitu, Dubrovniku i Zadru, koji je obnašao i visoke crkvene dužnosti u splitskom Kaptolu, Nikolu Jakšića (Niccolò Giachich), pjesnika i prevoditelja Gundulićeva *Osmana* te mnoge druge. Uz individualne pretplatnike, na listi pronalazimo i kolektivne pretplatnike, primjerice, kancelariju mađarskog bojnog stacionara i kancelariju okružnog suda. Iako uz njih ne pronalazimo podatak o broju naručenih primjeraka, za pretpostaviti je da je taj jedan jedini naručeni primjerak kružio među zaposlenicima.

Nakon Katalinićeva djela najviše je pretplatnika, njih 213,³² što je za gotovo tristo pretplatnika manje, imalo moralno-poučno djelo *Mladić kako treba da se izобрази. S kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati* u prijevodu pravoslavnog svećenika i učitelja Đorđa Nikolajevića.

26 Funkciju guvernera Dalmacije Vjenceslav Wetter von Lilienberg obnašao je u razdoblju od 1831. do 1841., zamijenivši dotadašnjeg guvernera Franju Ksavera Tomašića.

27 Riječ je o knjizi *La Dalmazia descritta dal professore dottor Francesco Carrara con 48 tavole miniate rappresentanti i principali costumi nazionali*, tiskanoj u zadarskoj tiskari Battara desetak godina kasnije, 1844. godine.

28 Giovanni Demarchi tiskaru je najprije otvorio u Splitu gdje je ona djelovala u razdoblju od 1812. do 1823. godine. Nezadovoljan svojim položajem i poslovanjem, Demarchi se sredinom 1823. godine preselio u Zadar. Ondje je tiskara djelovala sve do 1873. godine, noseći od 1838. godine naziv Demarchi-Rougier.

29 Skakoc je na mjestu hvarskog biskupa bio u razdoblju od 1822. do 1837. godine.

30 Giuriceo je bio dubrovački biskup u razdoblju od 1830. do 1842. godine.

31 Miošić je bio splitsko-makarski biskup u razdoblju od 1829. do 1837. godine.

32 Riječ je zapravo o pretplatama s obzirom na to da su se neki pretplatnici pretplatili na više primjeraka.

Tablica 1. Brojnost pretplatnika u analiziranim pretplatničkim listama

Autor	Naslov djela	Godina izdanja	Broj pretplatnika
Ivan Katalinić	<i>Storia della Dalmazia</i>	1835.	492
Đorđe Nikolajević	<i>Mladić kako treba da se izобрази: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati</i>	1840.	213
Petar Hektorović	<i>Ribanje i ribarsko prigovaranje</i>	1846.	145
Guglielmo Menis	<i>Il Mare Adriatico descritto ed illustrato con notizie topografiche, idrogeologiche, fisiche, etnographice e storiche raccolte ed ordinate da Guglielmo Menis</i>	1848.	179
Jovan Sundečić	<i>Anania i Saffira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku</i>	1848.	181

Pretplatnici su također razvrstani prema gradovima iz kojih su se pretplaćivali, pri čemu su najprije navedeni nazivi dalmatinskih mjesta i gradova, uključujući i područje Boke kotorske – Dubrovnik, Šibenik, Kotor, Morinj, Budva, Skradin, Neretva, kao i tri pravoslavna manastira (Savina, Krka i Dragović), a potom nazivi ostalih – Trsta, Rijeke, Velikog Bečkereka (današnji Zrenjanin), Karlovca, Mitrovice, Sarajeva i Mostara (v. sliku 2). Uz neke gradove navodi se i ime povjerenika odnosno skupljača pretplatnika, pa je tako pretplatnike iz Šibenika prikupljao profesor Čurlić, iz Kotora gospodin Nikola Radičević, iz Morinja paroh Berberović, iz Budve gospodin Jerej Gregović, iz Skradina paroh Vučković, iz Neretve gospodin Grušić, iz Zrenjanina braća Peić, iz Karlovca gospodin Jovan Janković, a iz Mitrovice trgovac Jovan Popović. Povjerenici su obično bili poznate osobe iz javnoga života, prijatelji pisca, izdavača ili tiskara, koji su svojim ugledom mogli jamčiti kvalitetu, a time i privući veći broj pretplatnika (Stipčević 2005: 89). Navode se i podaci o zanimanju pretplatnika. Katkada se to čini pojedinačno, uz svakog pojedinog pretplatnika, a katkada sumarno. Tako pronalazimo, primjerice, da su se u Dubrovniku na knjigu pretplatili „gospoda trgovci i rodoljubivi srbli“, koji se potom navode poimence. Gotovo u pravilu ističe se i broj naručenih primjeraka. Pronalazimo i pretplatnike koji su se pretplatili u nečije ime, pa se tako, primjerice, iz Kotora gospodin Ilija Radičević, kapetan pomorski, pretplatio za sina Spiru, ili pak gospodin Spiridon Petrović iz Budve za sina Petra. Na vrhu pretplatničke liste nalaze se posebno istaknuta dva imena. Riječ je o ruskom vojnom konzulu Jeremiji Gagiću,³³ koji je naručio jedan primjerak knjige za svoga sina Vladimira,³⁴ te o bosanskom franjevcu

33 Jeremija Gagić, inače rodom iz Srbije, bio je sekretar Praviteljstvujušćeg sovjeta iz Prvog srpskog ustanka i ruski diplomat. U rusku je službu prešao 1811. godine, a 1815. godine premješten je u ruski konzulat u Dubrovniku, gdje je ostao kao vicekonzul sve do 1856. godine.

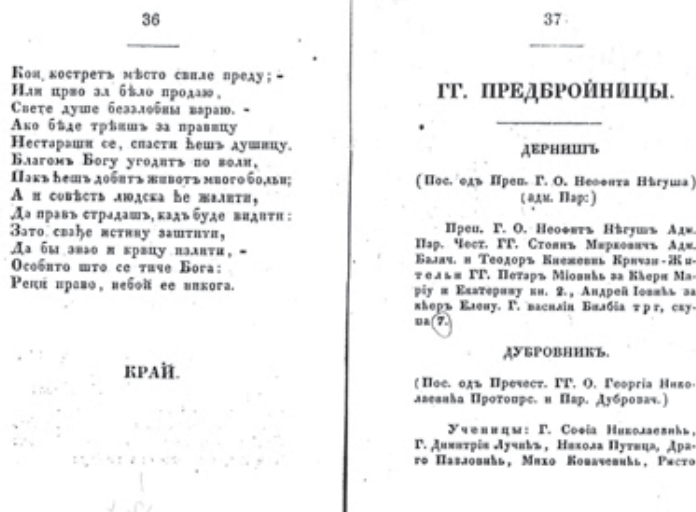
34 Gagića pronalazimo i među pretplatnicima na Katalinićevu knjigu *Storia della Dalmazia*.

Ivanu Franji Jukiću,³⁵ osobama koje su svojim imenom i ugledom očito trebale jamčiti kvalitetu djela. Nakon njih slijede ostali pretplatnici, od kojih izdvajamo Atanasija Čurlića, profesora na klerikalnoj školi u Šibeniku, Stefana Kneževića, arhimandrita manastira Krka, poslije episkopa Dalmatinske eparhije, Silvestra Vučkovića, skradinskog paroha, Teodora Šušića, protoprezbitera i šibenskog paroha, ili pak savinskog arhimandrita Gerasima Rapovca. Naposljetku, uz individualne pretplatnike, jednako kao i u prethodnoj pretplatničkoj listi, pronalazimo i one kolektivne, a riječ je o dalmatinskim pravoslavnim manastirima Savina, Krka i Dragović, koji su naručili po dva odnosno po tri primjerka. Još je veći broj primjeraka, njih čak deset, naručilo „pravoslavno obšestvo slaveno-srbsko Karlštadtsko“.

348	349
ГГ. ПРЕНУМЕРАНТИ.	
ДУБРОВНИКЪ.	
Високобл. Г. Јеремія Гагнѣ импер. рускый надворный, Совѣтникъ, Кавалѣръ и Кон- сулъ за сина Владимира 1	Г. Ристо Поятна 1
Поштованый Г.И.Ф. Јукѣиъ Бошнякъ 1	„Алекса Ђетановиъ 1
	„Георгій Бошковиъ 1
	„Бѣто Периковиъ 1
	„Тодоръ Стефановиъ 1
	„Петро Лазаревиъ 1
	„Станиша Поповиъ 1
	„Симо Баяловиъ 1
	„Никола Милишиъ 1
	„Мило Бомяеновиъ 1
	„Савва Бошковиъ 1
	„Божо Бошковиъ 1
	„Иво Вуковиъ 1
	„Алексій Алексѣиъ ученикъ 1
	„Симо Симовиъ учен. 1
	„Емануѣль Лучиъ 1
	„Лука Јурасовиъ учен. 1
	„Петро Шкулѣвиъ 1
	„Јово Ербезъ учен. 1
	„Сава Куртовиъ 1
	„Стефанъ Бабиъ 1
	„Георгій Яшиъ учен. 1
	„Трипко Мариъ 1
	„Јово Браваѣиъ 1
	„Петаръ Памучина 1
	„Стево Костовиъ учен. 1
	„Петро Мариъ учен. нор. шк. 1
	„Симо Перовиъ трг. изъ Требила 1
	„Димитрій Мисита 1
	„Радо Поповиъ трг. изъ Корчуле 1
	51
Гг. трговца и родолюбиви србљи:	
Г. Лазаръ Павловиъ србскый ревнитель 2	
„Никола Мичиъ 1	
„Никола Ковачевиъ 1	
„Павле Опухиъ 1	
„Ристо Пет. Мичиъ 1	
„Јово Ђ. Мичиъ 1	
„Јово Милаковиъ 1	
„Лазаръ Поповиъ 1	
„Трипко Путица 1	
„Стефанъ Чучковиъ 1	
„Јово Пет. Опухиъ 1	
„Симо Ковачевиъ 1	
„Стефанъ Јов. Ковачевиъ 1	
„Марко Ковачевиъ 1	
„Бѣтанъ Ковачевиъ 1	
„Лазаръ Голиъ 1	
„Симо Пушиъ 1	
„Јуро Н. Ковачевиъ 1	
	23 *

Slika 2. Pretplatnička lista u djelu Đorđa Nikolajevića *Mladić kako treba da se izobrazī. S kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati*. Zadar: Battara, 1840.

35 Ivan Franjo Jukić bio je pučki prosvjetitelj i publicist koji je djelovao na području Hrvatske i Bosne, često pod pseudonimima I. F. Jukić Banjalučanin ili Slavoljub Bošnjak.

Slika 3. Pretplatnička lista u djelu Jovana Sundečića *Anania i Saffira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku*. Zadar: Battara, 1848.

Na djelo pravoslavnog svećenika i profesora zadarske bogoslovije Jovana Sundečića *Ananija i Saffira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku* pretplatilo se tridesetak pretplatnika manje, njih 181, koji su također razvrstani prema mjestu prebivanja (v. sliku 3). Zanimanja su pretplatnika, jednako kao i kod prethodne pretplatničke liste, često grupirana u kategorije kao što su trgovci, učenici ili jednostavno „žitelji“. Podaci o broju primjeraka navode se samo u slučajevima kada se pretplatnik pretplatio na više od jednog primjerka. Kolektivne pretplatnike ne pronalazimo. Međutim pronalazimo imena povjerenika koji su prikupljali pretplate, pa je tako popis pretplatnika iz Driša poslao arhimandrit pravoslavne eparhije Neofit Njeguš, iz Dubrovnika pravoslavni paroh Đorđe Nikolajević, iz Zadra student teologije pete godine Jakov Ardalić, iz Imotskog „tutor crkveni“, gospodin Marko Sundečić, iz Knina vrbnički paroh Spiridon Dobrijević, iz Maine paroh Filip Tanović, iz Obrovca paroh Kiril Žeželj. Vidljivo je da su povjerenici, tj. skupljači pretplatnika, bili mahom pripadnici crkvenih krugova. Većinu pretplatnika, kao i kod Nikolajevića, uglavnom čine autori sunarodnjaci pravoslavni Srbi. Ipak sporadično pronalazimo i katolike. Međutim njihova su imena, za razliku od ostalih pretplatnika, tiskana latiničnim slovima, primjerice, ime *Ivana Franceškog* (Giovanni Franceschi), profesora, povjesničara i novinara te izdavača zadarskog mjesečnika „La Dalmazia“ (1845. – 1847.) ili pak ime Mate Ivičevića, jednog od prvih profesora hrvatskoga jezika na splitskoj realci. U mjestu Obrovac posebno je istaknuto ime pretplatnika Stefana Simića, trgovca, kojemu se odaje počast i izrazita zahvala što je pripomogao tiskanje djela. Sundečić poziva srpsko-dalmatinske žitelje da potpomognu slabašno domaće književno stvaralaštvo

izdvajanjem sredstava potrebnih za tiskanje knjiga i da na taj način osiguraju besmrtnost svome imenu i zadobiju ljubav svojih potomaka (Sundečić 1848: 43 – 44).³⁶

Na djelo Guglielma Menisa *Il Mare Adriatico* pretplatio se približno isti broj pretplatnika, njih 179. Organizacija podataka na ovoj je pretplatničkoj listi ponešto drukčija jer pretplatnici nisu poredani prema gradovima, već abecedno prema prezimenima pretplatnika, uz koja se gotovo u pravilu nalaze njihova zanimanja i mjesto prebivanja. Broj primjeraka ne navodi se, osim kod onih koji su se pretplatili na više od jednog primjerka. Na vrhu su liste istaknuta imena triju osoba koje su u to vrijeme u Dalmaciji obnašale važne dužnosti, te su stoga očito i imale velik ugled, a riječ je o vojno-civilnom guverneru (namjesniku) Ivanu Augustu Turszkom,³⁷ nadbiskupu Giuseppeu Godeassiju³⁸ i predsjedniku suda Pietru de Burlou (v. sliku 4). Potom slijede abecedno poredani pretplatnici među kojima pronalazimo, primjerice, Francesca Borellija, uvaženog pripadnika plemićkih krugova, Pietra Botturu, kanonika i profesora filozofije na zadarskom liceju, već spomenutog Atanasija Čurlića, kojeg pronalazimo i među pretplatnicima na knjigu Đorđa Nikolajevića, Giuseppea Ferrari-Cupillija, kulturnog povjesničara, književnika i urednika niza zadarskih novina, zatim dubrovačkog književnika, a poslije i prevoditelja Gundulićeva *Osmana* na latinski jezik te zamjenika dalmatinskog namjesnika Biagia Ghetaldija (Vlahu Getaldića), Jeroteja Mutibarića, dalmatinskog episkopa,³⁹ kotorskog biskupa Stefana Pavlovića-Lučića,⁴⁰ Girolama Suttinu (Jerolima Šutinu), zadarskog učitelja i autora gramatike ilirskog (hrvatskog) jezika te mnoge druge. Kolektivnih pretplatnika nema.

Naposljetku, na djelo renesansnog hrvatskog pjesnika Petra Hektorovića *Ribanje i ribarsko prigovaranje* pretplatio se najmanji broj pretplatnika, njih 145. Razlog možda možemo pronaći u činjenici da su naši ljudi, uglavnom obrazovani na stranim jezicima kojima su se nerijetko i sporazumijevali, svoj materinski jezik, kojim je *Ribanje i ribarsko prigovaranje* bilo pisano, slabo poznavali. Ipak, određeni je interes postojao, jer u književnom oglasu objavljenom uz pretplatničku listu, u kojem župnik, povjesničar i ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu Šime Ljubić oglašava ponovno izdavanje Hektorovićeve djela, stoji:

36 „Ovaj osobiti blagodej moj, koi je strošak od 28 f. za štampu knjižice platio, zaslužue veliku čest kod sviju pravi Srb. Dalmatia; jerbo on prvi dade primer, kom sva mogućna Gg. Trgovci, i Žitelji Srb-Dalmatinski treba da sleduju t.je. da, pored građevine kuća, pored trgovine i kupovine i t.d., moraju se starati i knjižestvo svoje, koe fala Bogu kod nas, slabo dosad korača, podpomoći; jerbo samo ovim načinom bezsmrtnost svom imenu na škriljkama srdca potomaka svoi Zadobiti mogu. – Živio Rodoljub. G.G. Simić! živio! živio!“ (Sundečić 1848: 43 – 44).

37 Turszky je bio namjesnikom Dalmacije u razdoblju od 1841. do 1848. godine.

38 Godeassi je bio zadarski nadbiskup u razdoblju od 1843. pa do svoje smrti 1861. godine.

39 Mutibarić je bio dalmatinski episkop u razdoblju od 1843. do 1853. godine.

40 Pavlović-Lučić bio je kotorski biskup u razdoblju od 1828. do 1853. godine.

— 311 —	
ELENCO DEI SIGNORI ASSOCIATI	
all' opera	
S. E. cav. di Turszky, governatore civile e militare della Dalmazia	Zara.
S. E. Giuseppe Godeassi, monsignor Arcivescovo	Zara.
S. E. Pietro nob. de Burlo, presidente del tribunale d'Appello	Zara.
A	
Adrario Matteo, perito alle cisterne	Zara.
Allnoch di Edelstadt Luigi, maggiore, aiutante del governo militare	Zara.
Andrich Andrea, farmacista	Traù.
Antonlii Casimiro, deputato sanitario	Risano.
Aporti Antonio, dott. in matematica aggiunto delle pubbliche costruzioni	Zara.
Armanini Giuseppe Antonio, praticante municipale	Zara.
Arneri Biagio, i. r. consig. d'Appello	Zara.
B	
Bachich dott. Giovanni, medico carcerario	Spalato.
Begna de, Possedaria	Zara.
Bollen Antonio	Alessandria.
Benvenuti de, Raffaele	Zara.

Slika 4. Pretplatnička lista u djelu Guglielma Menisa, *Il Mare Adriatico*. Zadar: Battara, 1848.

„Deržao sam još da je stvar prudna priložiti ovome i imena blagorodnih predbroiteljah, i to za zadovoljiti one, koji su hteli da se dadu na svetlo. Evo vami dakle podobrenja, koja sam iskao navesti u priobćenju ovog slavnoga i prestaroga dela Petra Hektorevića.“ (Hektorović 1846).

IMENA GOSPODE PRIDBROJNIKAH.

BORDINI FILIP, prisvjetli i pripoštovani biskup, u Faru.
 Abramović Ivan, župnik, u Risanu.
 Alačević Josip, u Zadru.
 Alibranti Andria, u Zadru.
 Arnaud Antun, učitelj, u Kotoru.
 Avoškani Juro, bogoslovac, u Zadru.
 Babukić Vekoslav advokat i tajnik društva narodne čitaonice
 u Zagrebu, profesor jezika i književnosti slavonsko
 hrvatske. 2 kom.
 Bačić Petar, sveštenik, na Korčuli.
 Balović Kristoforo, M. oblastnik, u Perastu.
 Barić Fortunat, posjednik, u Perastu.
 Bašić Visko, pisar trgovački, u Perastu.
 Belamarić Ivan, bogoslovac, u Zadru.
 Bercić Antun, u Zadru.
 Bercić Ivan, sveštenik u Zadru.
 Berlić Injacio Al., u Brodu za 5 kom.
 Bevilacqua Ivan, bogoslovac, u Zadru.
 Bianki Dragutin Lav, sveštenik, u Zadru.
 Biankini Dominik, bogočasni otac, u Dobrovniku.
 Bilić Nikula, u Zadru.
 Hojanić Anjel, bogočasni otac u Dubrovniku.
 Bonmarčić Ljudevit, sveštenik, u Zadru, 2 kom.
 Božanić Petar, bogoslovac, u Zadru.
 Bošković Josip, sveštenik, u Korčuli.
 Boteri Jakov, djak u Staromu gradu.
 Baiglević Janko, pravodopravnik i prisjednik, u Zagrebu.
 Bujas Simun, u Tisnu.
 Bulić Ivan, župnik, u Rogoznici kod Šibenika.
 Buljeta Stipan, bogoslovac, u Zadru.
 Bunjevac Josip, podžupan sl. varmedje Zagrebačke.
 Bunjevac Janko, veliki sudac sl. varmedje Zagrebačke.

Slika 5. Pretplatnička lista u djelu Petra Hektorovića, *Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari složene po Petru Hektoroviću Starograđaninu*. Zadar: Battara, 1846.

I na ovoj su pretplatničkoj listi „imena gospode pridbrojnikah“ navedena abecednim redom prema prezimenu pretplatnika, a uz njih stoje zanimanja i mjesta odakle su se pretplatili, dok je pak broj primjeraka istaknut samo kod onih koji su se pretplatili

na više od jednog primjerka (v. sliku 5). Zanimljivo je istaknuti da je, unatoč abecednom redoslijedu, prvo na popisu velikim slovima otisnuto ime hvarskog biskupa Filipa Bordinija.⁴¹

Ne možemo sa sigurnošću znati je li se hvarski biskup, kao uostalom i sve osobe čija se imena pojavljuju pri vrhu pretplatničkih lista, doista na navedeno djelo i pretplatio, je li njegovo ime ispisano samo iz poštovanja ili pak kako bi svojim ugledom jamčio značaj djela i privukao nove čitatelje. Nakon Bordinija slijede ostali pretplatnici od kojih izdajamo, primjerice, našeg poznatog jezikoslovca i jednu od vodećih osoba hrvatskog narodnog preporoda, Vjekoslava Babukića, koji je na popisu naveden kao „advokat i tajnik društva narodne čitaonice u Zagrebu, profesor jezika i književnosti slavonsko-hrvatske“. Pretplatio se na dva primjerka knjige. Pronalazimo i dubrovačkog franjevca Inocenta Čulića, koji je bio i pretplatnik Katalinićeve knjige *Storia della Dalmazia*, a koji se sada pretplatio na čak četiri primjerka Hektorovićeve djela. Knjige je vjerojatno nabavljao za knjižnicu samostana Male braće u Dubrovniku, čiji je utemeljitelj bio.⁴² Pronalazimo i Stjepana Ivićevića te Francesca Carraru, koji su se bili pretplatili i na Katalinićevo djelo, zatim Jerolima Šutinu, koji se bio pretplatio i na Menisovo djelo, kao i mnoga druga manje poznata imena. Pronalazimo i jednog kolektivnog pretplatnika, a riječ je o Zmajeviću sjemeništu u Zadru, koje se pretplatilo na samo jedan primjerak.⁴³

3.2. Geografska rasprostranjenost pretplatnika

Analiza svih pet pretplatničkih lista prema geografskoj rasprostranjenosti pretplatnika pokazala je da je nedvojbeno najviše pretplatnika, više od 80%, dolazilo s područja na kojem je svih pet knjiga i tiskano – iz Dalmacije, dok se postotak pretplatnika iz Austrije, Vojne krajine, Italije te Banske Hrvatske i Slavonije kretao u rasponu od oko 2 do oko 4%. Najmanji je postotak pretplatnika, manje od 1%, dolazio s prostora Osmanlijskog Carstva, tj. prostora Bosne i Hercegovine. Budući da za samo nešto više od 4% pretplatnika, tj. njih pedesetak, ne postoji podatak o mjestu i zemlji prebivanja, ove podatke možemo smatrati dovoljno reprezentativnima (tablica 2).⁴⁴

U Dalmaciji, iz koje je dolazilo više od tisuću pretplatnika, mahom pripadnika crkvenih krugova, ali i onih iz redova državnih službenika i trgovaca, najviše ih se, gotovo 50%, pretplatilo na Katalinićevo knjigu *Storia della Dalmazia*. Interes za Nikolajevića,

41 Filip Dominik Bordini bio je na čelu Hvarske biskupije u razdoblju od 1839. do 1865. godine.

42 Prema podacima kataloga knjižnice, knjižnica je sadržavala čak 1132 rukopisa i 1904 tiskane knjige (Kaznačić 1860).

43 Zmajevićovo sjemenište otvoreno je u Zadru 1748. godine.

44 Kao što je već spomenuto, najviše podataka o mjestu prebivanja nedostaje u pretplatničkoj listi za knjigu Jovana Sundečića, čak 94%. Preostalih 6% otpada na Hektorovića, dok se u ostale tri pretplatničke liste podaci o mjestu uvijek navode.

Sundečića i Hektorovića, djela pisana narodnim jezikom, bio je puno manji, dok je tek nešto veći interes postojao za knjigu Guglielma Menisa *Il Mare Adriatico*.

Tablica 2. Broj pretplatnika prema zemlji prebivanja

	Katalinić	Nikolajević	Sundečić	Menis	Hektorović	ukupno
Dalmacija	463	129	127	154	129	1002
Austrija	10	38	0	2	3	53
Vojna krajina	11	30	2	0	0	43
Italija	1	0	0	21	0	22
Banska Hrvatska i Slavonija	7	3	0	1	10	21
Osmanlijsko Carstvo	0	7	2	1	0	10
Ostalo	0	6	2	0	0	8
Nema podatka	0	0	48	0	3	51
Ukupno	492	213	181	179	145	1210

Razlog tako slabašnog zanimanja za navedena tri autora knjiga na narodnom jeziku možemo pripisati već spomenutoj činjenici da su u to vrijeme obrazovani društveni slojevi, koji su se na knjige i pretplaćivali, narodni jezik nerijetko slabo poznavali. Jezik obrazovanih društvenih slojeva bio je talijanski, inače i službeni jezik uprave. Očito su stoga knjige na talijanskom jeziku i imale veći broj pretplatnika. Ipak, jezik zasigurno nije bio jedini kriterij odabira knjiga, već i sama tematika. Naime knjige s najvećim brojem pretplatnika – *Storia della Dalmazia* i *Il Mare Adriatico* – bile su povijesne naravi i ticale su se prostora Dalmacije, što je u jeku pretpreporodnih zbivanja, kada je interes za nacionalnu prošlost postajao sve snažniji, očito privlačilo čitatelje.

Pretplatnici iz Austrije, a riječ je o domaćim ljudima, uglavnom pravoslavne vjeroispovijesti, iz Venecije, Trsta, Beča i drugih gradova, zauzimaju drugo mjesto u analizi pretplatnika prema zemlji prebivanja, premda je njihov broj daleko manji od broja pretplatnika u Dalmaciji, samo njih pedesetak. Pronalazimo ih najviše, više od 70%, kod Nikolajevića. Određeni interes postojao je i za Katalinićevo djelo o povijesti Dalmacije, no vrlo je slab interes postojao za Menisa i Hektorovića. Na Sundečića se pak nitko nije pretplatio. Premda za čak više od 50% pretplatnika iz Austrije nema podatka o zanimanju, pa zaključke o njihovoj profesionalnoj strukturi treba uzeti s rezervom, evidentno je da je interes postojao među različitim kategorijama zanimanja, ponajprije među trgovcima, državnim službenicima i u crkvenim krugovima.

Broj pretplatnika s područja Vojne krajine bio je tek nešto manji od broja pretplatnika iz Austrije, oko četrdesetak. Najviše ih se također pretplatilo na Nikolajevićovo djelo, što možemo pripisati činjenici da je bilo tiskano na ćirilici, pismu koje je pravoslavno stanovništvo, koje je nastanjivalo velik dio Vojne krajine, poznavalo. No ni približno

sličan interes ne pronalazimo za djelo pravoslavnog svećenika Jovana Sundečića, premda je i ono bilo tiskano ćirilicom. Čini se da je Nikolajevičevo djelo *Mladić kako treba da se izобрази: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati*, s obzirom na svoju tematiku, mogućnost praktične primjene u svakodnevnom životu te, mogli bismo suvremenim rječnikom reći, popularan način pisanja, čitateljima, koji su mahom dolazili iz trgovačkoga sloja, bilo zanimljivije od Sundečićeva spjeva. Ponešto pretplatnika pronalazimo za Katalinićevo djelo o povijesti Dalmacije, no za Menisovo djelo o Jadranskome moru uopće nije bilo zainteresiranih. Jednako tako, u Vojnoj krajini ne pronalazimo ni pretplatnike za djelo hrvatske knjižne baštine *Ribanje i ribarsko prigovaranje* Petra Hektorovića.

Nadalje, podjednak je broj pretplatnika dolazio s prostora tada još uvijek razjedinjenih talijanskih državnica i područja Banske Hrvatske i Slavonije, samo njih dvadesetak.⁴⁵ Svi su se pretplatnici s prostora Italije, osim jednog koji se pretplatio na Katalinićevo djelo *Storia della Dalmazia*, pretplatili na Menisovu knjigu *Il Mare Adriatico*. Nažalost, pretplatničke nam liste ne donose podatke o njihovu zanimanju, pa ne možemo izvesti zaključke o njihovoj profesionalnoj strukturi ni o eventualnim razlozima zbog kojih su se pretplatili upravo na tu knjigu. Nadalje, pretplatnika iz Banske Hrvatske i Slavonije zapravo je vrlo malo imajući u vidu činjenicu da je riječ o razdoblju borbe za nacionalnu, političku i kulturnu integraciju hrvatskog naroda. Za očekivati bi bilo da je novčana potpora nakladničkoj djelatnosti u Dalmaciji bila mnogo veća. Pretplatnike koji su bili mahom iz Zagreba i Rijeke, uglavnom iz redova sudaca, odvjetnika i državnih službenika, u najvećem broju pronalazimo na pretplatničkoj listi Hektorovićeve spjeva te Katalinićeve djela o povijesti Dalmacije. Za djelo pravoslavnog paroha Đorđa Nikolajevića pronalazimo samo tri pretplatnika, dok za *Ananiju i Saffiru* Jovana Sundečića uopće nije bilo zainteresiranih. Zanimljivo je primijetiti da, kao što u Vojnoj krajini ne pronalazimo nijednog pretplatnika na Hektorovićev spjev, isto tako u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji nije bilo nijednog pretplatnika na spjev pravoslavnog paroha Jovana Sundečića. Naposljetku, iz Osmanlijskog Carstva odnosno današnjeg prostora Bosne i Hercegovine, točnije, iz Mostara, Sarajeva i Petrovca, dolazi najmanji broj pretplatnika, samo njih deset, od kojih se većina pretplatila na Nikolajevića. Za ostale je postojao još manji interes, a na Katalinića i Hektorovića uopće nije bilo pretplaćenih. Za većinu njih nemamo podatak o zanimanju, no znamo da su dvojica među njima bili trgovci, jedan učitelj, a jedan zdravstveni djelatnik.

Analiza zastupljenosti pojedinih mjesta u svih pet pretplatničkih lista potvrdila je da je najveći broj pretplatnika dolazio iz Dalmacije, i to iz najvećih dalmatinskih gradova – Zadra, Splita i Dubrovnika, koji su u to doba bili vodeća tiskarska i kulturna središta. U navedenim je gradovima, koji su zajedno s Kotorom bili središta tadašnjih okruga,

45 Broj pretplatnika iz Italije zasigurno bi bio veći kada bi im se pripojili pretplatnici iz Venecije i Trsta koji su se tada nalazili pod austrijskom vlašću te su u bazi podataka svrstani pod Austriju, kao što je spomenuto u dijelu koji pojašnjava metodologiju rada.

očito bila najveća koncentracija školovanih ljudi koji su željeli (i mogli) izdvojiti financijska sredstva potrebna za tiskanje neke knjige. U Zadru, kao administrativnom središtu austrijske uprave i sjedištu Zadarske nadbiskupije, gdje je bila smještena i zadarska bogoslovija, najveći je broj pretplatnika dolazio iz redova državnih službenika, crkvenih krugova te učenika i studenata. Nakon Zadra, koji je imao nešto više od 300 pretplatnika, slijedi Split sa 141 pretplatnikom, u kojem su prilično podjednako bili zastupljeni državni službenici, trgovci, zemljoposjednici i zdravstveni djelatnici, dok pripadnike crkvenih krugova, učenike i studente bilježimo u jako malom broju. Slijedi Dubrovnik, odakle dolaze 94 pretplatnika, većinom iz redova trgovaca. Nakon Zadra, Splita i Dubrovnika slijedi Šibenik s 52 pretplatnika, Trogir s njih 42, Kotor s 41, Hvar, inače rodno mjesto Petra Hektorovića, s ukupno 37 pretplatnika, od kojih se 20 pretplatilo na Katalinića, a 17 na Hektorovića, te Sinj, u kojem se čak 34 od ukupno 35 pretplatnika pretplatilo na Katalinićevu knjigu. Slijede Korčula, Kaštela, Zrenjanin, Obrovac itd. (tablica 3) Najmanje je pretplatnika dolazilo iz Beča, Verone, Brescie, Opuzena, Petrovca, Biograda i Rogoznice – samo po jedan pretplatnik.

Tablica 3. Broj pretplatnika prema mjestima

Mjesto	Broj pretplatnika
Zadar	302
Split	141
Dubrovnik	94
Šibenik	52
Trogir	42
Kotor	41
Hvar	37
Sinj	35
Korčula	28
Kaštela	26
Zrenjanin	24
Obrovac	23
Trst	21
Alessandria	21
Mitrovica	21
Brač	20
Imotski	20
Drniš	18
Knin	17
Budva	14
Skradin	11
Rijeka	11
Senj	11

Morinj	11
Makarska	10
Zagreb	10
Karlovac	9
Risan	8
Neretva	8
Perast	8
Omiš	7
Vis	6
Manastir Krka	6
Mostar	5
Prčanj	4
Venecija	4
Sarajevo	4
Herceg Novi	3
Pag	3
Manastir Savina	3
Manastir Dragović	3
Krk	2
Vrlika	2
Cavtat	2
Oraovac	2
Murter	2
Rogoznica	1
Biograd n/m	1
Petrovac	1
Opuzen	1
Brescia	1
Verona	1
Beč	1
Nema podatka	51
Ukupno	1210

S obzirom na to da je iz Dalmacije dolazio najveći broj pretplatnika, provedena je podrobnija analiza njihove zastupljenosti (tablica 4), slijedeći pritom tvrdnju Nikše Stančića da su u Dalmaciji postojala dva društva – gradsko i seljačko. Gradsko se razvilo na uskom obalnom pojasu i na otocima, od Novigradskog mora do Cetine te od Raba do Korčule, na području Bokokotorskog zaljeva, Budve i prostora bivše Dubrovačke Republike, a seljačko u zaleđu, na kopnenom pojasu Dalmatinske zagore od Zrmanje do Neretve, na području Makarskog primorja, na sjevernom dijelu zaljeva Boke, kao i na prostoru između Boke i Budve (Stančić 1990: 593). Razlike među njima osjećale su

se na gotovo svim razinama – u nacionalnoj i vjerskoj strukturi, društvenome sastavu, sudjelovanju u političkome životu, načinu života i običajima,⁴⁶ što se dijelom odrazilo i na pretplatničko tijelo. Analiza je, naime, pokazala da je najveći broj pretplatnika, njih čak 770 od ukupno 1102, dolazio iz obalnog područja, gdje je živio i najveći broj školovanih, uglavnom talijaniziranih pripadnika društva. Mahom su dolazili iz Zadra, potom iz Splita i Dubrovnika, a u nešto manjem postotku i iz Šibenika, Trogira, Kotora, Kaštela, Budve, Morinja i Makarske. U Zadru ih, kao što je već spomenuto, u najvećem broju pronalazimo u redovima državnih službenika, pripadnika crkvenih krugova te učenika i studenata, u Splitu u redovima državnih službenika, trgovaca, zemljoposjednika i zdravstvenih djelatnika, u Dubrovniku i Budvi u redovima trgovaca, u Šibeniku u redovima učenika i studenata, u Trogiru i Kaštelima u redovima zemljoposjednika, u Morinju u redovima vojske i policije, dok su u ostalim mjestima razne kategorije zanimanja bile podjednako zastupljene. Najviše se pretplatnika, očekivano, pretplatilo na Katalinićevo djelo *Storia della Dalmazia*. Najmanje je pretplatnika imalo djelo pravoslavnog svećenika Jovana Sundečića, no nešto se veći broj njih pretplatio na Nikolajevića, pa možemo zaključiti da, unatoč tomu što je na obalnom području većinom živjelo rimokatoličko stanovništvo, pismo nije uvijek određivalo čitateljsku publiku neke knjige.

Pretplatnika iz zaleđa bilo je bitno manje, samo 136. Razlog tomu jest ponajprije činjenica da je stanovništvo zaleđa bilo mahom nepismeno, pa stoga i nezainteresirano za pisanu riječ. Oni koji su se pretplatili, a bili su to uglavnom žitelji Sinja, Obrovca, Imotskog, Drniša, Knina, Skradina, Vrlike i Opuzena te pravoslavni manastiri Krka i Dragović, pretplatili su se većinom na Sundečićev spjev. Međutim zanimanje za

46 Ponajprije, razlika se ogledala u kulturnom utjecaju s Apeninskog poluotoka koji je bio mnogo slabiji u zaleđu, gdje se razvilo seljačko društvo, nego u gradu. Štoviše, najveći dio puka na selu taj kulturni utjecaj nije niti dotaknuo. Tako je narodni jezik ostao u zaleđu uglavnom očuvan, a najveću su zaslugu u tome imali pripadnici seljačke inteligencije, ponajprije svećenici, osobito franjevci. S druge pak strane, gradsko je društvo bilo jezično gotovo sasvim talijanizirano. Službeni jezik bio je talijanski, a hrvatski je jezik bio potisnut, zanemaren i jako zapušten (Stančić 1981: 234). Međutim razvitak građanskog društva zahtijevao je uklanjanje jezične barijere između grada i sela uvođenjem narodnog jezika, umjesto talijanskog, u upravu, sudstvo i školstvo, što je trebalo omogućiti napredak u obrazovnom i društvenom smislu. Nadalje, seosko stanovništvo, koje je zajedno sa stanovništvom predgrađa velikih gradova činilo 85% cjelokupne populacije (Peričić 2006: 203), bilo je gotovo posve isključeno iz javnoga života, premda je do neke mjere sudjelovalo u političkom životu preko građanstva, a najvećim dijelom preko svećenstva (Stančić 1981: 247). Također, u gradskom je društvu većinom živjelo rimokatoličko stanovništvo. Naime oko 80% pripadnika rimokatoličke vjeroispovijesti bilo je nastanjeno u većim gradovima – Zadru, Splitu i Dubrovniku – te na otocima. S druge pak strane, najveći je dio pravoslavaca, koji su činili oko 20% stanovništva Dalmacije, živio u selima dalmatinskog zaleđa, i to ponajprije u okolici Knina, Skradina i Sinja, ali i na području Kotora, iako ih je u određenom broju bilo i u Zadru, Ninu, Šibeniku i Novigradu (Peričić 2006: 358). Pravoslavno je stanovništvo, za razliku od katoličkog, jače isticalo svoj nacionalni karakter, a samim time i veći otpor prema stranim vlastima (Šidak 1990: 100).

Nikolajevičevo djelo bilo je vrlo slabo. Analiza je pokazala i dvije zanimljive činjenice. Naime unatoč tomu što je kulturni utjecaj s Apeninskog poluotoka bio mnogo slabiji, ondje bilježimo samo desetak pretplatnika manje na Katalinićevo povijesno djelo na talijanskom jeziku nego na Sundečićev spjev. U zaleđu je, dakle, bilo i čitatelja koji su poznavali talijanski jezik. Također, s obzirom na to da se obično drži da je seljačka inteligencija zapravo ostala jedinim čuvarom narodnoga jezika, zanimljivo je primijetiti da se nijedan pretplatnik iz dalmatinskoga zaleđa nije pretplatio na djelo Petra Hektorovića. Naposljetku, pretplatnici s dalmatinskih otoka, njih ukupno 96, najviše su dolazili s Hvara, Korčule i Brača, a ponešto i s Visa, Paga i Murtera. Većina se pretplatila na Katalinića, a manji dio njih pretplatio se na povijesno poznatog Hvaranina Petra Hektorovića. Slab je interes postojao za Menisovo djelo, a nikakav za djela Jovana Sundečića i Đorđa Nikolajevića. Oba tiskana na ćirilici i ponajprije namijenjena pravoslavnom čitateljstvu, kojega na otocima nije bilo, očito nisu izazvala nikakvo zanimanje.

Tablica 4. Broj pretplatnika u Dalmaciji

	Katalinić	Nikolajević	Sundečić	Menis	Hektorović	ukupno
obala	347	117	65	137	104	770
zaleđe	54	12	62	8	0	136
otoci	62	0	0	9	25	96
ukupno	463	129	127	154	129	1002

3.3. Profesionalna struktura pretplatnika

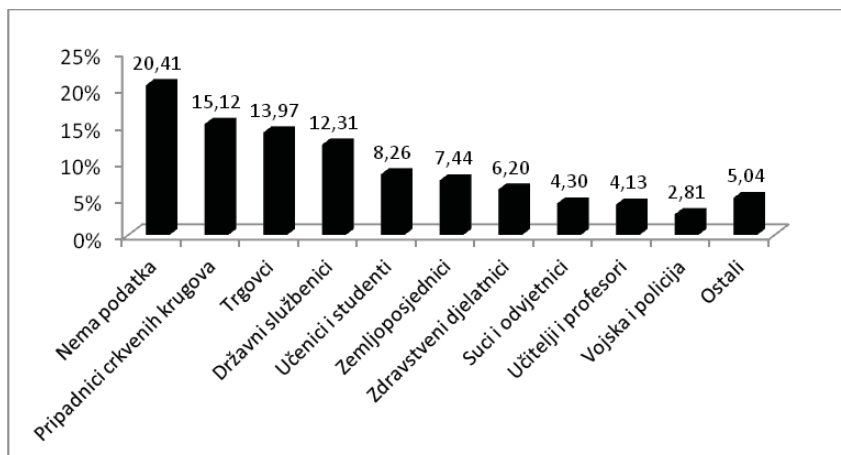
Analiza pretplatnika prema zanimanjima pokazala je da su s nešto više od 15% bili najzastupljeniji pripadnici crkvenih redova.⁴⁷ Odmah nakon njih, s oko 14%, slijede trgovci, potom s nešto više od 12% državni službenici, zatim učenici i studenti te zemljoposjednici s oko 8%, zdravstveni djelatnici s oko 6% i suci i odvjetnici te učitelji i profesori s oko 4%. Najmanje je pretplatnika, oko 3%, bilo iz redova vojske i policije (v. grafikon 1). Iako za nešto više od 20% pretplatnika nema podatka o zanimanju, navedeni nam rezultati ipak daju okvirnu sliku profesionalnog profila pretplatnika.

Do sličnih rezultata dolazimo i analizom pretplatničkog tijela u samoj Dalmaciji (v. grafikon 2), odakle je dolazilo više od 80% pretplatnika. I ondje su najzastupljeniji, s oko 16%, bili pripadnici crkvenih krugova koji su podupirući nakladničku djelatnost

47 Kao što je već pojašnjeno u dijelu koji objašnjava metodologiju rada, pripadnici crkvenih krugova u bazi podataka nisu razdvajani prema vjerskoj pripadnosti jer taj podatak uvijek ne pronalazimo na pretplatničkim listama. To bi eventualno bilo moguće učiniti korištenjem dodatne sekundarne literature, biografskih leksikona i enciklopedija.

iskazivali ponajprije vjeru u knjigu kao „moćnog učitelja“ koji ima važnu ulogu u prosvjećivanju i opismenjavanju puka (Velagić 2000: 114). Dakako, ticalo se to ponajprije knjiga na narodnom jeziku, iako su se pretplaćivali i na knjige na talijanskom.⁴⁸ S oko 13% slijede državni službenici, najčešće zaposleni u sudstvu i upravi, koji su, uz pripadnike crkvenih krugova, činili važan segment školovanog sloja (Peričić 2006: 211).

Grafikon 1. Raspodjela pretplatnika prema zanimanjima

Dolazili su uglavnom iz sjeverne Italije, najčešće nisu poznavali hrvatski jezik, pa su se većinom i pretplaćivali na djela tiskana na talijanskom jeziku.⁴⁹ Potom, također s oko 13%, slijede trgovci kao pokretljiv, poduzetan i novinama otvoren društveni sloj. Zatim slijede zemljoposjednici s oko 9%, učenici i studenti s oko 8%, zdravstveni djelatnici s oko 7% i, na kraju, suci i odvjetnici te učitelji i profesori sa samo oko 4%. Problem nedostatka učitelja koji je u to vrijeme bio vrlo izražen (Peričić 2006: 314) očitovao se, kako vidimo, i u broju pretplatnika. Ipak, udio pretplatnika iz redova učitelja i profesora zasigurno bi bio nešto veći kada bi se toj kategoriji pribrojio i dio svećenika, koji su vrlo često obnašali i tu ulogu.⁵⁰ Naposljetku, u kategoriji vojske i policije pronalazimo najmanje pretplatnika, manje od 3%. Naime među rijetkim dobrovoljcima s područja Dalmacije koji su u prvoj polovici 19. stoljeća služili u austrijskoj vojsci bilo

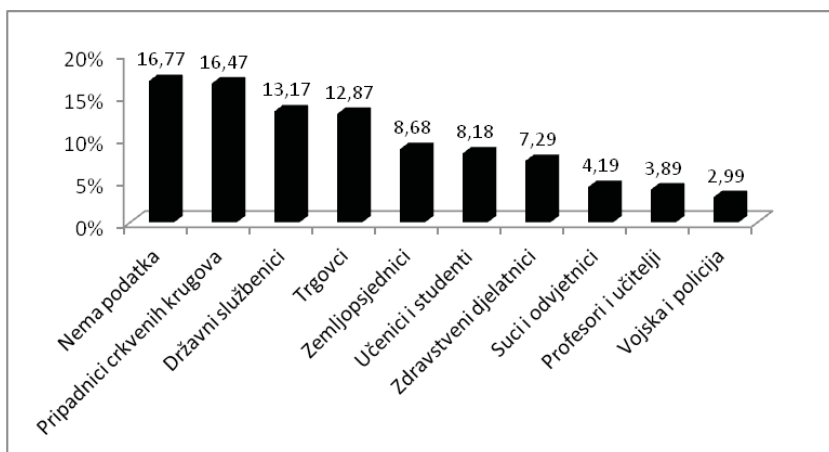
48 Od ukupno 183 pripadnika crkvenih krugova, njih 77 pretplatilo se na djela na talijanskom jeziku, 68 na djela na hrvatskom, a 38 na djela tiskana ćirilicom.

49 Od ukupno 132 državnih službenika, čak njih 119 pretplatilo se na djela na talijanskom jeziku.

50 U bazi podataka, kao što je već pojašnjeno, takvi su slučajevi stavljeni u kategoriju pripadnika crkvenih krugova.

je vrlo malo školovanih ljudi (Peričić 2006: 310). Naposljetku, na kategoriju „ostalih“, u kojoj se nalaze obrtnici, umirovljenici, ljubitelji književnosti ili pak ljubitelji naroda, otpada oko 5%. Za oko 17% pretplatnika nema podatka o zanimanju.

Grafikon 2. Raspodjela pretplatnika iz Dalmacije prema zanimanjima

Promotri li se interes pojedinih skupina zanimanja prema svakome od navedenih autora/djela, dolazi se do još nekih zaključaka (v. tablicu 5). Očekivano, pripadnike crkvenih redova najviše pronalazimo među pretplatnicima na renesansno Hektorovićevo djelo *Ribanje i ribarsko prigovaranje*. Naime nakon što je ponovno izdano u 19. stoljeću, to je djelo, smatralo se, isticalo ljepotu i vrijednost hrvatskoga jezika (Peričić 2006: 339), čije su očuvanje, kao i očuvanje djela hrvatske knjižne baštine, svećenici smatrali iznimno važnim. Knjige tiskane na narodnome jeziku, a osobito se to ticalo početnica i katekizama, bile su, naime, vid očuvanja nacionalnoga identiteta i kulture te neizostavno sredstvo opismenjavanja i vjerske izobrazbe puka. No pripadnike crkvenih krugova u gotovo podjednakom broju pronalazimo i među pretplatnicima na Katalinićevo djelo *Storia della Dalmazia*. Pisana u slavenskom duhu, unatoč talijanskom jeziku na kojem je tiskana, ta je knjiga, u vrijeme kada raste interes za djelima historiografske naravi koja su glorificirala nacionalnu prošlost, očito izazvala pozitivne odjeke i u redovima svećenika. Međutim interes za ostala djela bio je gotovo neznatan, a to se osobito, prilično neočekivano, ticalo djela *Mladić kako treba da se izobrazí: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati* u prijevodu pravoslavnog paroha Đorđa Nikolajevića, koje bi, zbog svoje moralno-didaktičke naravi, zasigurno moglo svećenicima koristiti u njihovu pastoralnom radu.

Državni su službenici najveće zanimanje pokazali za Katalinićevo djelo *Storia della Dalmazia* – od njih 132 čak ih se 93 pretplatilo upravo na tu knjigu. Talijanski je jezik, naime, bio materinski jezik većine državnih službenika, uglavnom pristiglih iz sjeverne Italije. Očito zato nije gotovo nikakav interes postojao za Nikolajevića, Hektorovića i

Sundečića, čija su djela pisana narodnim jezikom. Gotovo podjednak broj pretplatnika nalazimo i među trgovcima. Najveće je zanimanje među njima izazvalo Nikolajevičevo djelo *Mladić kako treba da se izобрази: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati*, koje im je, kao poduzetničkom sloju koji je dosta putovao, svojim praktičnim savjetima zasigurno bilo od koristi. Mahom su to bili pretplatnici iz Dubrovnika, Splita i Obrovca. Usto, mnogi su trgovci bili i podupiratelji nacionalnih ideja te poštovatelji nacionalne kulture (Roksandić 1991: 102), pa su stoga možda i željeli svojim novčanim doprinosom potpomoći nakladničku djelatnost na narodnom jeziku. Ticalo se to, međutim, vjerojatno samo djela tiskanih ćirilicom, jer među trgovcima, koji su bili mahom pripadnici srpskog naroda, ne pronalazimo nijednog pretplatnika na Hektorovića.

Zemljoposjednici, uglavnom pripadnici plemićkih obitelji talijanskog i hrvatskog podrijetla nastanjeni po gradovima (Peričić 2006: 211), jednako kao i državni službenici, pretplatili su se u velikoj većini na Katalinićevu knjigu *Storia della Dalmazia* – od njih 87 čak ih se 81 pretplatio na Katalinića. Talijanski je jezik, naime, bio i jezik njihova obrazovanja. Interes za druga djela gotovo uopće nije postojao. Nadalje, učenici i studenti zastupljeni su u gotovo podjednakom broju. U cjelokupnom ih je pretplatničkom tijelu bilo 82. Najveći se dio njih pretplatio na Sundečićev spjev *Ananija i Saffira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku* čineći tako gotovo polovicu svih pretplatnika. Sundečić je, naime, bio profesor na zadarskoj bogosloviji, pa pretpostavljamo da je njegovo djelo bilo dijelom nastavnog programa. S druge pak strane, iznenađuje da za Nikolajevičevo djelo *Mladić kako treba da se izобрази: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati*, koje zapravo i jest bilo namijenjeno mladima, ne pronalazimo niti dvadeset pretplatnika. No iako je interes za Nikolajevića, kao i za Katalinića, Menisa i Hektorovića, bio vrlo slab, treba voditi računa o činjenici da su učenici i studenti, uostalom, kao i danas, zbog svoje najčešće slabe platežne moći knjige vrlo vjerojatno posuđivali u knjižnicama ili jedni drugima. Zbog toga njihov udio u cjelokupnom pretplatničkom tijelu treba uzeti s rezervom.

Nadalje, zdravstvene djelatnike najvećim dijelom pronalazimo među pretplatnicima na Menisovo djelo o Jadranskome moru – dvije se trećine njih pretplatilo upravo na njega. Menis je, naime, bio vrlo cijenjen stručnjak za protuepidemijsku zaštitu i pomorsko zdravstvo i znatno je pripomogao razvoju medicinske znanosti u Dalmaciji. Stoga je možda i uživao veliko povjerenje među zdravstvenim djelatnicima. Trećina se liječnika pretplatila na Katalinića, samo jedan na Hektorovića, a nijednog ne pronalazimo na pretplatničkoj listi Nikolajevičeve knjige, kao ni Sundečićeve. Naposljetku, suce i odvjetnike, profesore i učitelje te vojsku i policiju pronalazimo uglavnom među pretplatnicima na Katalinićevu knjigu *Storia della Dalmazia*. Na ostalim pretplatničkim listama nalazimo ih u vrlo malom broju ili ih uopće nema. Tako, primjerice, među profesorima i učiteljima ne pronalazimo nijednog pretplatnika na Sundečićev spjev *Ananija i Saffira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku*. Vrlo su ga vjerojatno posuđivali u školskoj knjižnici.

Tablica 5. Raspodjela pretplatnika iz Dalmacije prema zanimanjima u odnosu na autore djela

	Katalinić	Nikolajević	Sundečić	Menis	Hektorović	ukupno
pripadnici crkvenih krugova	54	8	21	17	65	165
državni službenici	93	8	2	26	3	132
trgovci	38	69	22	0	0	129
zemljoposjednici	81	0	0	1	5	87
učenici i studenti	5	19	50	4	4	82
zdravstveni djelatnici	27	0	0	45	1	73
suci i odvjetnici	30	1	0	5	6	42
profesori i učitelji	17	5	0	8	9	39
vojska i policija	13	6	0	8	3	30
ostalo	42	1	4	6	2	55
nema podatka	63	12	28	34	31	168
ukupno	463	129	127	154	129	1002

Naposljetku, u kategoriji „ostalih“, u kojoj se nalaze zanimanja koja nisu mogla biti smještena ni u jednu od gore spomenutih kategorija, poput konzervatora, tipografa, inženjera, obučara, zlatara, pekara, umirovljenika ili, jednostavno, ljubitelja književnosti ili ljubitelja naroda, pronalazimo pedesetak pretplatnika. Možda su najzanimljiviji među njima oni uz čije ime i prezime stoji da su ljubitelji književnosti ili pak ljubitelji naroda. Primjerice, na pretplatničkoj listi *Ananije i Sapfire* Jovana Sundečića pronalazimo gospođu Maru Musić, popadiju, „ljubiteljicu književnosti srbske“. Na istoj listi pronalazimo i gospođu Elisavetu Nikić, također „ljubiteljicu književnosti srbske“, Tomu Vukovića, uz čije ime stoji „ljubitelj književnosti“, zatim gospođicu Mariju Vlačić, „pravu Srbkinju“, kao i gospođu Anetu Milinović, „Srbkinju iz Jošice“. Nadalje, na pretplatničkoj listi knjige *Mladić kako treba da se izобрази* u prijevodu pravoslavnoga paroha Đorđa Nikolajevića stoji da su se na knjigu pretplatili „gospoda trgovci i rodoljubivi srbliji“, koji se potom onda navode poimence, a pronalazimo i Vuku Vrčevića, „ljubitelja srbskoga književstva“. Takav opis pretplatnika, međutim, postoji samo u pretplatničkim listama dviju navedenih knjiga na ćirilici, koje su bile namijenjene ponajprije pravoslavnom dijelu stanovništva. Ljubitelja književnosti ili domoljuba nema ni u pretplatničkoj listi za Hektorovićovo *Ribanje i ribarsko prigrivanje*, kao ni u dvjema knjigama na talijanskom jeziku. Možemo također zamijetiti da su ljubitelji književnosti ili naroda uglavnom bile žene. Ne znači to, naravno, da su žene više marile za književnost na narodnom jeziku ili da su bile nacionalno osvještenije. One su u 19. stoljeću, naime, još uvijek bile smještene u privatnost svoga doma i

obitelji, najčešće bez mogućnosti višeg stupnja obrazovanja.⁵¹ Stoga uz njihovo ime ni ne možemo pronaći zanimanje koje bi ih detaljnije opisalo, već jednostavno stoji da su ljubitelji književnosti ili ljubitelji naroda.

3.4. Spolna struktura pretplatnika

Žene su u pretplatničkom tijelu činile samo nešto više od 1%, dok su najveći broj pretplatnika, njih gotovo 97%, činili muškarci.⁵² One su, kao što je spomenuto, bile daleko manje obrazovane od muškaraca te vrlo slabo angažirane i u političkom i u kulturnom životu. Štoviše, najveći je dio njih bio u potpunosti nepismen.⁵³ S obzirom na to da je njihov broj bio vrlo malen, učinilo se zanimljivim pokušati utvrditi njihov identitet. Najviše ženskih imena pronađeno je na pretplatničkoj listi Sundečićeva spjeva *Ananija i Sapfira ili laž kažnjena na prostom i slatkom maternjem jeziku*, ukupno jedanaest, od kojih su tri primjerka naručili njihovi očevi, što je u to vrijeme bila uobičajena praksa. Tako je gospodin Petar Miović iz Drniša naručio dva primjerka knjige za svoje kćeri Mariju i Ekaterinu, a Andrej Jović, također iz Drniša, jedan primjerak za svoju kćer Elenu. U Dubrovniku se na isto djelo pretplatila učenica Sofija Nikolajević, a u Zadru učenica Atanasija Ivetić te dvije „ljubiteljice književnosti srb-ske“ – gospođa Mara Musić, supruga zadarskog arhimandrita Hristofora Musića,⁵⁴ te gospođa Elisaveta Nikić. Iz Budve stiže pretplata gosp. Elisavete Čelović, „Budvanske Srbkinje“, iz Neretve pretplata Marije Vlačić, „prave Srbkinje“, iz Obrovca pretplata gospođice Katarine Sinobad, „ljubiteljice književnosti srb-ske“, a iz Oraovca pretplata gospođe Anete Milinović, „Srbkinje iz Jošice“. Zanimljivo, pretplatnice, i to njih četiri – gospođice Ekaterina i Elisaveta Vučetić i g.⁵⁵ Ekaterina Sabljčić, sve tri iz Trsta, te Ekaterina Bubalović iz Velikog Bečkereka (Zrenjanina), u čije se ime pretplatio

51 Jedino zvanje za koje su se u nas žene mogle školovati bilo je ono učiteljice.

52 Od ukupnog broja pretplatnika, 97,1% činili su pripadnici muškog spola, a samo 1,5% žene. 1,4% pretplatnika, odnosno njih 17, uvršteno je u kategoriju „nepoznato“ budući da se zbog načina na koji je njihovo ime upisano na listu pretplatnika (navodi se samo prezime i inicijal imena ili samo prezime) ne može jasno razaznati je li riječ o muškarcu, ženi ili čak o cijeloj obitelji.

53 Prema podacima iz 1851. godine u civilnoj je Hrvatskoj, primjerice, od ukupno 229 škola bilo samo 13 ženskih. Slično je stanje postojalo i u Dalmaciji. Djevojčice čiji roditelji nisu bili financijski dobrostojeći da bi ih slali na školovanje u inozemstvo nisu imale mogućnost steći gotovo nikakvo obrazovanje. Takva se situacija zadržala sve do kraja 19. stoljeća. One pak koje su mogle steći određen stupanj višeg obrazovanja, a bile su to uglavnom djevojke iz plemićkih i viših građanskih krugova, suočavale su se s problemom nedostatka knjiga na narodnom jeziku. Žene su stoga u kontinentalnoj Hrvatskoj većinom čitale knjige na njemačkom, a one u Dalmaciji na talijanskom jeziku. Problem, međutim, nije bio samo u nedostatku knjiga na narodnom jeziku već i u nedostatku knjiga tematski prilagođenih njihovim potrebama i interesima (Stipčević 2008: 348, 352 – 353).

54 Zanimljivo je da se na istu knjigu pretplatio i sam zadarski arhimandrit.

55 S obzirom na to da uz navedenu pretplatnicu stoji samo „g.“, nije vidljivo je li riječ o gospođici ili gospodi.

njezin otac, trgovac Pavel Bubalović – pronalazimo i na pretplatničkoj listi knjige Đorđa Nikolajevića *Mladić kako treba da se izobrazí: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati*. Premda ponajprije namijenjena mladićima, ta je knjiga svojim savjetima o lijepom ponašanju očito zadovoljavala i čitateljski ukus djevojaka. Postoji, dakako, i mogućnost da su neke od pretplatnica, vjerojatno one udane, primjerak naručivale za svoje sinove ili druge članove obitelji. Nadalje, na Hektorovićevo *Ribanje i ribarsko prigovaranje* pretplatila se tek jedna žena, Teresa Pruker iz Zadra. Slab interes za jedno djelo stare hrvatske knjižne baštine vjerojatno leži u činjenici da su žene iz viših građanskih ili plemićkih slojeva, koje su se na knjige i pretplaćivale, rijetko vrlo slabo poznavale hrvatski jezik. I među pretplatnicima na Katalinićevo djelo nalazi se ime samo jedne žene, Marijete Maričić, za koju stoji da je bila kći okružnog povjerenika. Naposljetku, na pretplatničkoj listi knjige Guglielma Menisa ne pronalazimo nijednu ženu. Međutim dio je njezinih pretplatnika, točnije 21, svrstan u kategoriju „nepoznato“ jer su navedeni samo prezimenom ili pak, uz prezime, samo inicijalom osobnog imena,⁵⁶ pa postoji mogućnost da se iza tih imena krije i poneka žena. Pretplatnica je, dakle, doista bilo vrlo malo, samo sedamnaest, no čitateljica je ipak zasigurno bilo nešto više. U to je vrijeme, naime, bilo uobičajeno da se na knjige i časopise pretplaćuju muškarci u ime svojih supruga, majki i kćeri ili za njih. Također, knjige na koje su se pretplaćivali muškarci zasigurno su čitali i drugi članovi obitelji, pa tako vjerojatno i njihove supruge, majke i kćeri.

4. Rasprava

Analiza pet dostupnih popisa pretplatnika pronađenih u djelima tiskanim u zadarskoj tiskari braće Battara u prvoj polovini 19. stoljeća pokazala je da su, unatoč teškoj gospodarskoj situaciji, društvenoj i prostornoj podijeljenosti, nezavidnim prosvjetnim prilikama, velikom stupnju nepismenosti te brojnim drugim ograničavajućim čimbenicima,⁵⁷ ipak postojali oni koji su marili za pisanu riječ te su kroz sustav pretplate, podupirali domaću nakladničku djelatnost. Analiza geografske rasprostranjenosti pretplatnika pokazala je da su pretplatnici bili mahom koncentrirani u gradovima

56 Svi pretplatnici svrstani u kategoriju „nepoznato“ dolaze iz talijanskog grada Alessandrije, pa možemo pretpostaviti da je riječ samo o načinu na koji su pretplatnici iz toga grada popisani.

57 Osnovna grana proizvodnje bila je poljoprivreda. Zemljopisni položaj pogodovao je razvoju trgovine, no razvijena je bila jedino trgovina pomorskim putem, jer je prometna povezanost s ostatkom zemlje bila iznimno loša. Prosvjetne prilike bile su također nezavidne. Osjećao se stalan nedostatak učitelja, a iako je prema polovici 19. stoljeća broj škola rastao, on je još uvijek bio nedostatan da zadovolji tadašnje potrebe. Djeca sa sela i iz nižih gradskih slojeva mogla su se školovati samo ako su bili vladini stipendisti za školovanje budućih svećenika i župnika (Peričić 2006: 529, Stančić 1981: 247).

uz obalu, ponajprije u Zadru, Splitu i Dubrovniku, gradovima koji su u to vrijeme bili i najvažnija tiskarska i kulturna središta. Iako pretplatnike pronalazimo i u Austriji, Vojnoj krajini, Italiji, Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji te na prostoru Bosne i Hercegovine, njihov je broj malen. Od ukupno 1210 pretplatnika, samo njih 149, obično domaćih ljudi, dolazilo je izvan Dalmacije, što je činilo samo jednu osminu svih pretplatnika.⁵⁸ Loša prometna povezanost unutar hrvatskog povijesnog prostora, ali i s prostorima izvan njega, zasigurno je jedan od razloga tako slabe zastupljenosti pretplatnika izvan Dalmacije. Među pretplatnicima, uz pripadnike rimokatoličke vjeroispovijesti, nalazimo i velik broj pravoslavaca. U Dalmaciji, odakle je bilo više od 80% pretplatnika, živjelo je, naime, oko 20% stanovništva pravoslavne vjeroispovijesti. Knjige tiskane na ćirilici bile su namijenjene ponajprije njima, no pretplatnike pronalazimo i među katolicima, pa se tako, primjerice, bosanski franjevac Ivan Franjo Jukić pretplatio na knjigu *Mladić kako treba da se izobrazí: s kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati* u prijevodu pravoslavnog paroha Đorđa Nikolajevića, a profesor Giovanni Franceschi na spjev *Ananija i Saffira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku* pravoslavnog svećenika i profesora zadarske bogoslovije Jovana Sundečića. Jednako tako, među pretplatnicima na knjigu Guglielma Menisa *Il Mare Adriatico* pronalazimo dalmatinskog episkopa Jeroteja Mutibarića i Atanasija Čurlića, profesora na klerikalnoj školi u Šibeniku, obojicu pravoslavne vjeroispovijesti. Pismo, dakle, nije uvijek i nužno determiniralo pretplatničko tijelo, iako je evidentno da su knjige tiskane ćirilicom najveći broj pretplatnika imale među pravoslavnim stanovništvom koje je poznavalo ćirilicu. Analiza pretplatnika prema zanimanju pokazala je da su pretplatnici bili doista širokog spektra zanimanja – od svećenika, državnih službenika, trgovaca, zemljoposjednika, učenika i studenata, zdravstvenih djelatnika, sudaca i odvjetnika, profesora i učitelja, pripadnika vojske i policije do inženjera, tipografa i raznovrsnih drugih obrtnika. Najveći broj pronalazimo među pripadnicima crkvenih krugova, koji su, uz pripadnike sudstva i uprave, činili obrazovani sloj društva. Davanjem novčane potpore za tiskanje nekog djela svećenici nisu samo podupirali domaću nakladničku djelatnost već su na taj način potpomagali i očuvanje hrvatskoga jezika te hrvatskog kulturnog i nacionalnog identiteta. Vidljivo je to i kroz činjenicu da je najveći dio pretplatnika na Hektorovića, staro djelo hrvatske knjižne baštine, dolazio upravo iz njihovih redova. S druge pak strane, najmanje pretplatnika nalazimo u redovima profesora i učitelja, što je bio samo odraz njihova deficita tijekom cijeloga razdoblja, te pripadnika vojske i policije. Analiza pretplatnika prema zanimanjima pokazala je i da su se različite kategorije pretplatnika pretplaćivale na različite knjige. Kao što je spomenuto, najveći je dio pretplatnika na Hektorovića

58 Za 51 pretplatnika nemamo podatak o mjestu prebivanja, a za njih osam nije se mogla točno utvrditi zemlja prebivanja.

dolazio iz redova crkvenih krugova. Međutim pretplatnike na Katalinića u najvećem broju pronalazimo među državnim službenicima i zemljoposjednicima. Pretpostavljamo da je razlog tomu ponajprije bio jezik kojim je knjiga pisana, a koji je državnim službenicima, mahom Talijanima, bio materinski. Nadalje, najveći je broj pretplatnika na Nikolajevića dolazio iz redova trgovaca, poduzetničkog sloja koji je dosta putovao i koji je moralno-poučno djelo praktične naravi, kakva je bila Nikolajevićeva knjiga, zasigurno držao korisnim i primjenjivim u svakodnevnom životu. Također, analiza je pokazala da najveći broj pretplatnika na Sundečića pronalazimo među učenicima i studentima. Sundečić je, naime, bio profesor zadarske bogoslovije, pa najveći broj pretplatnika iz redova učenika i studenata i dolazi upravo iz Zadra. Na Menisa su se pak u najvećem broju pretplaćivali liječnici. Menis je i sam bio liječnik te vrlo cijenjen stručnjak za protuepidemijsku zaštitu i pomorsko zdravstvo, pa je vrlo vjerojatno stoga i uživao popularnost među svojim sustručnjacima. Nadalje, analiza je pretplatnika prema zemlji prebivanja i zanimanju pokazala da su pripadnici crkvenih krugova najvećim dijelom dolazili iz Dalmacije, gdje su obnašali važnu ulogu u kulturnom i društvenom životu kako grada tako i sela, dok trgovce pak, očekivano, zbog prirode njihova posla i čestih putovanja u najvećem broju bilježimo u Austriji, Vojnoj krajini i Osmanlijskom Carstvu. Naposljetku, analiza pretplatnika prema spolu dala je očekivane rezultate imajući u vidu činjenicu da su žene tijekom 19. stoljeća još uvijek podlijevale pravnim, ekonomskim i obrazovnim ograničenjima te su bile smještane u privatnost svoga doma i obitelji. U cjelokupnom pretplatničkom tijelu bile su zastupljene sa samo nešto više od jedan posto. Iako sve pretplatničke liste nisu sadržavale sve podatke, što je stvaralo poteškoće pri unosu podataka u bazu i njihovoj interpretaciji, u konačnici su se mogli izvesti određeni zaključci o brojnosti pretplatnika, njihovoj geografskoj rasprostranjenosti, najčešće zastupljenim zanimanjima, kao i zastupljenosti prema spolu. Oni, međutim, ponajprije imaju ilustrativan karakter. Zbog svog ograničenja u broju analizirane nam pretplatničke liste, naime, ne dopuštaju izvođenje nekih većih generalizacija do kojih bi se moglo doći tek analizom njihova većeg uzorka.

5. Umjesto zaključka

Pretplatništvo se kao novi izdavačko-knjižarski fenomen pojavilo na dalmatinskom području u prvoj polovici 19. stoljeća. Kao nov način kolektivnog financiranja izdavanja knjiga zamijenilo je dotadašnji model individualnog mecenatstva koji je podrazumijevao snošenje troškova izdavanja isključivo putem jedne osobe, bogatog mecene, kojemu se za iskazano dobročinstvo zauzvrat zahvaljivalo posvetom koja se objavljivala u djelu koje je pomogao izdati. S druge pak strane, kolektivno je mecenatstvo podrazumijevalo financiranje izdavanja djela uz pomoć sredstava prikupljenih pretplatom te je ukazivalo na nov odnos pisca i čitatelja koji se počinjao razvijati, a koji je ponaj-

prije bio vidljiv kroz fenomen posveta kolektivnom čitatelju, kao i kroz pretplatničke liste koje su sadržavale imena svih onih koji su svojim novčanim doprinosom poduprli tiskanje određene knjige, časopisa ili novina. Posjedujući uz imena i prezimena pretplatnika i podatke o njihovu zanimanju, mjestu prebivanja, a katkad i podatak o broju naručenih primjeraka, pretplatničke su liste vrlo koristan izvor u istraživanju povijesti knjige i čitanja. Na temelju njih, kao što smo mogli vidjeti iz primjera pet odabranih pretplatničkih lista, moguće je izvesti zaključke o kvantitativnoj zastupljenosti pretplatnika, njihovu profesionalnom i spolnom profilu, kao i o njihovoj geografskoj rasprostranjenosti. Time, dakako, nisu iscrpljene sve njihove istraživačke mogućnosti. Moguće bi bilo izvesti zaključke i o društvenom i dobnom profilu pretplatnika, no takva bi analiza zahtijevala mnogo iscrpnije istraživanje te konzultiranje biografskih leksikona i enciklopedija. Pretplatničke nam liste također omogućavaju i izvođenje zaključaka o stupnju društvene, kulturne, a u pojedinim razdobljima čak i nacionalne potpore koju su pisci kroz novčane doprinose pretplatnika dobivali. Jednako su tako one i odraz potpore ne samo sâmim piscima već i izdavačima, jer popisi pretplatnika bili su i svojevrsna promidžba za nakladnika – što je veći broj pretplatnika, veći je i ugled samog nakladnika. Naposljetku, uvidom u popis pretplatnika može se utvrditi i način na koji je funkcionirao sustav nakladništva te utvrditi ulogu koju je nakladnik imao u oblikovanju literarnog ukusa čitateljstva. Kultura je čitanja, uz stupanj obrazovanja, društveni status i (ne)prilike s kojima su se pisci i izdavači susretali (primjerice sustav cenzure), uvelike ovisila i o ponudi na knjižarskom tržištu, kao i o marketinškim strategijama koje su se tada običavale koristiti, a u koje su zasigurno ulazili i vrlo agilni pozivi na pretplatu bez kojih često knjiga, novine ili časopis nisu mogli biti tiskani. Nažalost, podaci na pretplatničkim listama vrlo rijetko izravno otkrivaju motive za pretplatu, osim kada se sami pretplatnici opisuju kao, primjerice, ljubitelji književnosti ili ljubitelji naroda. No pretpostavljamo da bi ih trebalo tražiti, uz želju za znanjem ili osobne afinitete pretplatnika, i u nastojanju da se kroz sustav pretplate podupre domaća nakladnička produkcija koja je u to doba bila još vrlo siromašna. Nije bila rijetkost ni da se knjige kupuju samo u dekorativne svrhe ili pak kao svojevrsni statusni simbol, pri čemu je pretplatnicima bilo važno samo da im se ime i javno obznani u pretplatničkoj listi. Dakako, bez analize dodatnih izvora, poput dnevnika čitanja, osobne korespondencije ili bilježaka unutar samih knjiga, teško možemo utvrditi razloge koji su pretplatnike nagnali da svojim novčanim sredstvima pomognu nekoj knjizi da ugleda svjetlo dana. Same pretplatničke liste svakako nisu dovoljne za izvođenje konačnih zaključaka o čitateljstvu prve polovice 19. stoljeća, ali zasigurno mogu pridonijeti njegovu boljem razumijevanju. Namjera je ovog rada bila ukazati na njihovu relevantnost u razotkrivanju procesa proizvodnje, distribucije i recepcije pisane riječi u 19. stoljeću.

Popis ilustracija

Slika 1. Pretplatnička lista u djelu Ivana Katalinića *Storia della Dalmazia esposta da G. Cattalinich*. Zadar: Battara, 1835.

Slika 2. Pretplatnička lista u djelu Đorđa Nikolajevića *Mladić kako treba da se izobraz. S kratkim dodatkom kako se treba na školama i po putu vladati*. Zadar: Battara, 1840.

Slika 3. Pretplatnička lista u djelu Jovana Sundečića *Anania i Saffira ili laž kažnjena na prostom i sladkom maternjem jeziku*. Zadar: Battara, 1848.

Slika 4. Pretplatnička lista u djelu Guglielma Menisa *Il Mare Adriatico*. Zadar: Battara, 1848.

Slika 5. Pretplatnička lista u djelu Petra Hektorovića *Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari složene po Petru Hektoroviću Starograđaninu*. Zadar: Battara, 1846.

Tablica 1. Brojnost pretplatnika u analiziranim pretplatničkim listama

Tablica 2. Broj pretplatnika prema zemlji prebivanja

Tablica 3. Broj pretplatnika prema mjestima

Tablica 4. Broj pretplatnika u Dalmaciji

Tablica 5. Raspodjela pretplatnika iz Dalmacije prema zanimanjima u odnosu na autore djela

Grafikon 1. Raspodjela pretplatnika prema zanimanjima

Grafikon 2. Raspodjela pretplatnika iz Dalmacije prema zanimanjima

Literatura

Arsić, I. 2008. *Od srpske crkve do škole, 26/04/2008*. <http://www.politika.rs/rubrike/intervjui-kultura/Od-srpske-crkve-do-shkole.lt.html> (posjet 07. 03. 2012.)

Barac, A. 1933. O pretplatnicima, kupcima i čitaocima hrvatskih knjiga i časopisa. *15 dana: kronika naše kulture* 3(1933), 1: 1 – 3.

Chartier, R. 1987. *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.

Crnojević, M. 2010. *Bibliografija časopisa Dabro-bosanski Istočnik, studeni 2010*. http://www.citaliste.com/casopis/br171/cip_milica_crnojevic.html (posjet 07. 03. 2012.)

Darnton, R. 1990. „First Steps Toward History of Reading”, u *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*, 154 – 187. New York: Norton.

Darnton, R. 1990. „What is the History of Books?“, u *The Kiss of Lamourette. Reflections in Cultural History*, 107 – 135. New York: Norton.

- Dobrić, B. 2003. *Kultura čitanja i nacionalni pokreti. Čitalačka društva i knjižnice u Puli u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća*. Pula: C.A.S.H.
- Foretić, D. 1966. Prva faza hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji (do sredine 19. stoljeća). *Kolo*, 4: 158 – 169.
- Graff, H. 1987. *The Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture and Society*. Bloomington – Indianapolis: Indiana University Press.
- Hameršak, M. 2009. „Višestruki odnosi i neočekivani ishodi: prvo stoljeće hrvatske dječje književnosti iz vizure povijesti čitanja, knjige i djetinjstva“, *Časopis za suvremenu povijest* 3(2009): 783 – 804.
- Harni, S. 2008. „Bibliografski rad Ivana Franje Jukića i kraj kulturne povijesti. Bibliografija kao izvor za povijest knjige i kulturnu povijest“, *Libellarium* 1(2008), 1: 27 – 50.
- Houston, R. A. 1988. *Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500–1800*. London – New York: Longman.
- Kaznačić. A. 1860. *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de'RR. PP. Francescani di Ragusa. Catalogo redatto da Gio. Augusto di Casnacich*. Zadar.
- Knezović, M. 2001. „Oglasi u Gajevim Novinama 1835. – 1839“, *Historijski zbornik* 54(2001): 47 – 76.
- Kolumbić, N. 2009. „Hektorović, Petar“, u *Hrvatski biografski leksikon Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=58> (posjet 10. 11. 2012.)
- Korade, M. 2008. „„Katekizmuš detčinj“ (1651.) Nikole Krajačevića Sartoriusa (1581. – 1653.)“, *Gazophylacium: časopis za znanost, umjetnost, gospodarstvo i politiku* 13 (2008), 3 – 4: 49– 80.
- Krtalić. M. 2008. „Knjižarski oglasi u osječkim novinama 19. stoljeća“, *Libellarium* 1(2008), 1: 75 – 92.
- Lakuš, J. 2005. Između govornog i pisanog jezika: višejezična nakladnička slika dalmatinskog prostora prve polovice 19. stoljeća. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 48(2005), 3 – 4: 84 – 107. [www.hkdrustvo.hr/datoteke/167/vbh/God.48\(2005\),br.3-4](http://www.hkdrustvo.hr/datoteke/167/vbh/God.48(2005),br.3-4) (posjet 05. 12. 2011.)
- Lakuš, J. 2007. „Dalmatinsko novinstvo u ozračju nacionalnih kretanja prve polovice 19. stoljeća. Primjer “Zore Dalmatinske”(1844–1849)“, u *Kraljski Dalmatin – 200 godina zadarskog i hrvatskog novinarstva u europskom kontekstu: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa, Zadar, 12.–13. srpnja 2006.*, 23 – 39. Zadar: Sveučilište U Zadru, Odjel za informatologiju i komunikologiju.
- Lakuš, J. 2007. „Jozefinistički duh i katekizmi prve polovice 19. stoljeća u Dalmaciji“, *Croatica Christiana Periodica* 59 (2007): 67 – 84.

- Lakuš, J. 2008. „Reading Societies and their Social Exclusivity: Dalmatia in the First Half of the 19th century“, *Libellarium* 1(2008), 1: 51 – 74.
- Lakuš, J. 2009. „Pisac i čitatelji: fenomen kolektivnog mecenatstva u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća“, *Libellarium* 2(2009), 1: 29 – 45.
- Lakuš, J. 2010. „Old books, bibliography and its research possibilities“, u *Summer School in the Study of Old Books: proceedings*, 119 – 144. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Lakuš, J. 2010. „Pisac i čitatelji: fenomen posveta kolektivnom čitatelju u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća“, 3(2010), 1: 29 – 42.
- Lakuš, J. 2011. „A Look at the 19th Century Elementary School Textbooks in Dalmatia: Promoting the Ideas of Social Stability, Loyalty and Obedience to the Emperor“, u *Comparative Education, Teacher Training, Education Policy, Social Inclusion, History of Education*, 389 – 395. Sofija: Bureau for Educational Service.
- Luetić, T. 2009. „Katalinić, Ivan“, u *Hrvatski biografski leksikon Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=192> (posjet 12. 06. 2012.)
- Mrazović, L. 1876. „Mala smotra Vienčevih predplatnika“, *Vienac: zabavi i pouci* 8(1876), 8: 133 – 136.
- Pavić, M. 1984. „Stalež i stil“, *Naše teme: časopis za društvena pitanja* 28 (1984), 4 – 5: 698 – 706.
- Peričić, Š. T. 2006. *Povijest Dalmacije od 1797. do 1860.* Zadar: Matica Hrvatska.
- Prosperov Novak, S. 2003. *Povijest hrvatske književnosti. Od Bašćanske ploče do danas.* Zagreb: Golden marketing.
- Prpa-Jovanović, B. 1988. *Srbsko-dalmatinski magazin 1836–1848: Preporodne ideje Srba u Dalmaciji.* Split: Književni krug.
- Roksandić, D. 1991. *Srpska i hrvatska povijest i "nova historija".* Zagreb: Stvarnost.
- Stančić, N. 1981. „Narodni preporod u Dalmaciji“, u *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, 231 – 281. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Stančić, N. 1990. „Srbi i srpsko hrvatski odnosi u vrijeme narodnog preporoda 1860. – 1880“, *Zadarska revija* 39(1990), 5 – 6: 592 – 598.
- Stipčević, A. 2005. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II. Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskoga narodnog preporoda (1835).* Zagreb: Školska knjiga.
- Stipčević, A. 2008. *Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga III. Od početka Hrvatskog narodnog preporoda (1835) do danas.* Zagreb: Školska knjiga.

- Stipčević, A. 2008. „Inventari knjižnice kao izvori za povijest knjige s posebnim osvrtom na inventar Nikole Pavlova Gundulića iz 1469.“, *Libellarium* 1(2008), 1: 1 – 8.
- Šidak, J. 1990. *Hrvatski narodni preporod; Ilirski pokret*. Zagreb: Školska knjiga.
- Štefanac, T. 2011. „Cenzurirani ilustrirani materijal u hrvatskim časopisima u vrijeme banovanja Károlya Khuena Hédervárya (1883–1903.)“, *Libellarium* 4 (2011), 1: 23 – 38.
- Švoger, V. 2002. „*Südslawische Zeitung*“ 1849–1852. *Organ nove epohe kod Južnih Slavena*. Zagreb.
- Švoger, V. 2007. *Zagrebačko liberalno novinstvo 1848–1852. i stvaranje moderne Hrvatske*. Zagreb.
- Tingle, J. 2010. „Trade in French books in Zagreb: 1796–1823.“, *Libellarium* 3 (2010), 2: 135 – 152.
- Tomić, M. 2008. „Knjižarski katalogi kao izvori za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794–1825)“, *Libellarium* 1 (2008), 2: 161 – 179.
- Topić, N. 2010. „Profil profesionalnog čitatelja: čitateljske prakse Ive Vojnovića“, *Libellarium* 3 (2010), 2: 153 – 182.
- Turkalj, J. 1999. „Zvekan – humor, satira i karikatura kao sredstvo pravaške političke propagande“, *Povijesni prilozi* 18(1999): 89 – 120.
- Vegh, Ž. 2008. „Zapisnici kanonske vizitacije Zagrebačke nadbiskupije kao izvor podataka za povijest hrvatske tiskane knjige“, *Libellarium* 1(2008), 1: 9 – 25.
- Velagić, Z. 2000. „Nekoliko vidova prosvjetnog rada na hrvatskom sjeveru osamnaestog stoljeća“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU* 17(2000): 111 – 131.
- Velagić, Z. 2007. „Važnost čitanja i slavonska knjiga 18. stoljeća“, *Osječki zbornik* 28 (2007): 303 – 310.
- Velagić, Z. – Dolfić, N. 2009. „Knjižarski oglasi u „Kraljskom Dalmatinu“ i „Zori dalmatinskoj““, *Libellarium* 2(2009), 1: 47 – 63.
- Velagić, Z. – Kristek, A. 2009. „Čitatelji, knjige i tekstovi: oblici interakcije“, *Osječki zbornik* 29 (2009): 337 – 346.
- Velagić, Z. 2010. „The hidden author: forms of authors' "I" at the early modern front pages“, u *Summer School in the Study of Old Books: Proceedings*, 43 – 70. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Vinaj, M. 2002. „Osječki šaljivo-satirički listovi u zbirci novina Muzeja Slavonije“, *Osječki zbornik* 26(2002): 215 – 225.
- Župan, D. 2012. „„Books I have read“: Dora Pejačević kao čitateljica“, *Scrinia Slavonica* 12(2012): 115 – 178.

Summary

List of subscribers as the source of data on book history and the history of reading: case study of book subscribers' lists printed in Dalmatia in the early 19th century

Customer networks or lists of subscribers as a new publishing phenomenon first occurred in Dalmatia in the early 19th century. It was a model of collective funding of book, magazine and newspaper publishing, which gradually replaced the earlier system of individual patronage. It resulted in the publication of lists of subscribers that contained the names of all those who financially supported the printing of a book. The data on names of subscribers, their occupation, place of residence and number of copies ordered, which was the usual content of subscribers' lists, make them very valuable sources for research on the history of books and reading. This paper tries to show the research potential of such lists by presenting a case-study of five preserved and available subscribers' lists found in publications printed between 1835 and 1848 in the Zadar print shop of Battara brothers. The paper analyses the quantitative data on subscribers, their geographical distribution, professional profile and gender, which does not exhaust their research potential in full. The analysis has shown that despite the austere educational opportunities, high incidence of unemployment, and many other limitations, there were people who treasured the written word. The subscribers mostly came from coastal cities like Zadar, Split and Dubrovnik, which were the most important publishing and cultural centres. Even though the subscribers came from Austria, Military Border, Italy, Croatia proper and Slavonia, as well as Bosnia and Herzegovina, which was then part of the Ottoman Empire, they make up only one eighth of the total number of subscribers in the corpus. The subscribers are both Roman-Catholic and Orthodox, who mostly subscribed to books printed in the Cyrillic script. The subscribers come from a wide range of professions, mostly from the church circles in Dalmatia, and the fewest of them were professors and teachers, members of the army and the police. As expected, salesmen, due to the nature of their profession and frequent travel, were recorded mostly in Austria, Military Border and the Ottoman Empire. Different groups of subscribers subscribed to different books, depending on the language, topic, or the author. Finally, the gender distribution results bear witness to the inequalities women experienced in 19th century – the share of women was only 1%.

We can conclude that even though lists of subscribers are not in themselves sufficient for making informed conclusions on the readership in the early 19th century, they can definitely contribute towards its better understanding. The aim of this paper was to indicate their relevance as source of information on the process of production, distribution and reception of the written word in the 19th century.

KEY WORDS: subscription, collective patronage, 19th century, Dalmatia.